

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

УДК 330.5:338.2:343.37(043.3)

ТЮТЮНИК ІННА ВОЛОДИМИРІВНА

**ДЕТІНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ
НА ОСНОВІ УПРАВЛІННЯ
ПОДАТКОВИМИ РОЗРИВАМИ**

Спеціальності 08.00.03 – економіка та управління
національним господарством, 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Суми – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Сумському державному університеті Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор економічних наук, професор *Леонов Сергій Вячеславович*, Сумський державний університет Міністерства освіти і науки України, професор кафедри економічної кібернетики.

Офіційні опоненти:

доктор економічних наук, професор *Жилінська Оксана Іванівна*, Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, проректор з наукової роботи;

доктор економічних наук, професор *Кузнєцова Анжела Ярославівна*, Державний вищий навчальний заклад «Університет банківської справи» Міністерства освіти і науки України, ректор;

доктор економічних наук, професор *Славкова Олена Павлівна*, Сумський національний аграрний університет Міністерства освіти і науки України, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування.

Захист відбудеться 28 квітня 2020 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 55.051.06 у Сумському державному університеті за адресою: 40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57, зала засідань вченої ради.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Сумського державного університету за адресою: 40007, м. Суми, вул. Римського-Корсакова, 2.

Автореферат розісланий 27 березня 2020 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат економічних наук, доцент

А. О. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Посилення глобалізаційних процесів, відкритості економічних та фінансових систем, збільшення масштабів експортно-імпортних операцій та інші фактори створюють передумови для розширення обсягів тінізації національної економіки (НЕ). За оцінками Міжнародного валютного фонду, у 2018 р. середньосвітовий рівень тінізації НЕ становить близько 25 % світового ВВП, а в Україні він є ще вищим – 30 % ВВП (за даними Мінекономрозвитку України). За оцінками Базельського інституту управління, Україна за якістю політики протидії відмиванню грошей та фінансуванню тероризму суттєво відстає від країн-лідерів (у 2017 – 52-га, а у 2019 – 37-ма позиції із 125 можливих). Одним із найбільш поширених способів тінізації НЕ є ухилення економічних агентів від виконання своїх податкових зобов'язань, що призводить до формування податкових розривів (ПР) в НЕ. Загальний середньорічний обсяг ПР у країнах Європейського Союзу за всіма податками становить близько 20 % (825 млрд євро) від обсягу податкових надходжень, а в Україні – близько 25 %. Тому управління ПР необхідно вважати важливим напрямом реалізації державної політики детінізації НЕ, що обумовлює об'єктивну необхідність в узгодженні її методологічної, організаційної, інституційної та нормативної підсистем.

Фінансово-економічні засади детінізації НЕ закладені в працях зарубіжних учених: Д. Бхачаттарії, Х. Енсте, П. Корнелія, Н. Лайози, В. Танзі, Дж. Томаса, К. Харта, Е. Фейджа, Ф. Шнайдера та ін., а також вітчизняних науковців: А. О. Бойка, О. М. Головченка, О. П. Дяченка, О. І. Жилінської, В. І. Захарченка, А. Я. Кузнецової, О. В. Кузьменко, С. В. Леонова, В. В. Сержанова, А. В. Толстової, С. С. Чернявського, О. М. Чечеля та ін. Вагомий внесок у розвиток теоретичної бази управління ПР зробили зарубіжні науковці, серед яких: М. Аллінгем, Р. Габор, Б. Джексон, Дж. Мак Мануста, Р. Мерфі, В. Міллірон, Х. Петерсен, Г. Річардсон, А. Сандмо, Н. Уоррен та ін., а також вітчизняні економісти, зокрема: В. Д. Дубровський, А. М. Вдовиченко, А. І. Зубрицький, Т. Г. Савченко, О. П. Славкова, Д. М. Серебрянський, В. В. Черкашин, І. О. Школьник та ін.

Незважаючи на існуючий науковий доробок, не вирішеним остаточно залишається ряд теоретичних і прикладних проблем, що стосуються, зокрема, визначення каталізаторів тінізації НЕ, оцінювання ефективності державної політики детінізації з огляду на соціо-еколого-економічні детермінанти розвитку НЕ, типологізації ПР, оцінювання їх рівня за основними видами податків і зборів, уточнення сутності, функцій, принципів та основних механізмів управління ПР в контексті детінізації НЕ тощо. Логічна незавершеність формування цілісного уявлення про управління ПР в контексті реалізації державної політики детінізації НЕ обумовила актуальність дослідження, його мету, завдання і зміст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджується з цілями резолюції № 1847 Парламентської асамблеї Ради Європи «Тіньова економіка: загрози демократії, розвитку та верховенству права», Рекомендаціями № R204 Міжнародної організації праці щодо переходу від

тіньової до формальної економіки, Стратегією розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів на період до 2020 р. (затвердженою розпорядженнями Кабінету Міністрів України № 1407 від 30.12.2015 р. та № 601 від 30.08.2017 р.), Стратегією реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки (затвердженою розпорядженнями Кабінету Міністрів України № 142-р від 08.02.2017 р.), Директивою 2005/60/ЄС Європейського парламенту та Ради про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання коштів та фінансування тероризму (затвердженою Європейським парламентом 26 жовтня 2005 року) та ін.

Основні положення дисертації відповідають пріоритетним напрямкам науково-дослідної роботи Сумського державного університету. Так, зокрема, до звіту за темою «Економетричне моделювання механізму запобігання тіньовим схемам виведення капіталу через податкові та інвестиційні канали в Україні» (номер д/р 0117U003930) ввійшли пропозиції щодо розроблення інструментарію детінізації НЕ; за темою «Формування інструментарію детінізації економіки України на основі каузального моделювання траєкторій взаємодії фінансових посередників» (номер д/р 0120U100473) – щодо визначення найбільш поширених каналів тінізації НЕ; за темою «Удосконалення національної системи протидії легалізації коштів, отриманих незаконним шляхом, у контексті підвищення фінансово-економічної безпеки держави» (номер д/р 0117U002251) – щодо підвищення ефективності державної політики детінізації НЕ; за темою «Моделювання та прогнозування соціо-економіко-політичної дорожньої карти реформ в Україні для переходу на модель стійкого зростання» (номер д/р 0118U003569) – щодо оцінювання впливу тінізації НЕ на показники соціо-еколого-економічного розвитку країни; за темою «Управління фінансово-економічною безпекою суб'єктів господарювання» (номер д/р 0116U000931) – щодо факторів впливу на забезпечення фінансово-економічної безпеки бізнесу; за темою «Інноваційні драйвери національної економічної безпеки: структурне моделювання та прогнозування» (номер д/р 0117U003922) – щодо прогнозування розвитку НЕ залежно від рівня тінізації.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є розроблення методологічних засад та методичного інструментарію управління ПР в контексті детінізації НЕ.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- уточнити критеріальну базу класифікації науково-методичних підходів до трактування сутності тінізації НЕ;
- удосконалити методологію інтегрального та поелементного оцінювання ефективності державної політики детінізації НЕ;
- удосконалити методологічне підґрунтя визначення основних фінансово-економічних каталізаторів тінізації НЕ та часових лагів їх впливу;
- розробити методологію прогнозування обсягів і часових горизонтів зміни індикаторів соціального розвитку країни залежно від результативності державної політики детінізації НЕ;

- запропонувати методологію дослідження здатності держави забезпечити нівелювання негативного впливу процесів тінізації НЕ на еколого-економічний розвиток країни;
- поглибити типологізацію ПР, виявити основні міжнародні дослідницькі мережі з теорії управління ПР, структурно-функціональні патерни її взаємозв'язку з іншими економічними теоріями та концепціями;
- уточнити сутність, функції та принципи управління ПР в контексті детінізації НЕ;
- поглибити теоретичні засади оцінювання обсягів ПР за податком на додану вартість (ПДВ);
- розробити методологічні засади визначення обсягів ПР за експортно-імпортними операціями;
- розробити методологію та методичний інструментарій оцінювання й прогнозування ПР за податком на прибуток підприємств;
- удосконалити методичний інструментарій оцінювання інтегрального ризику тінізації господарської операції як інструменту управління ПР;
- удосконалити методичні засади визначення основних детермінант формування державної політики управління ПР в контексті детінізації НЕ;
- удосконалити методологію прогнозування ПР, обумовлених тінізацією НЕ.

Об'єктом дослідження є економічні відносини, що виникають у ланцюзі «держава – бізнес – суспільство» у процесі виконання податкових зобов'язань, попередження та усунення податкових порушень унаслідок тінізації НЕ.

Предметом дослідження є теоретико-методологічне забезпечення управління ПР в контексті реалізації державної політики детінізації НЕ.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи складають фундаментальні положення економічної теорії, теорії грошей, фінансів і кредиту, макроекономіки, теорії управління, державного регулювання економіки, економіко-математичного моделювання, наукові праці щодо управління ПР та детінізації НЕ.

Відповідно до поставлених завдань використано такі методи дослідження: методи логічного узагальнення та наукової абстракції, індукції і дедукції – при уточненні понятійно-категоріального апарату; порівняльного та статистичного аналізу, метод аналогій – під час дослідження каналів тінізації НЕ; методи Дікі–Фуллера, Йохансена, VEC- та VAR-моделювання – при оцінюванні коінтеграційних зв'язків між ставками екологічних податків і зборів та рівнем тінізації НЕ; модифікований метод Grubel–Lloyd – при оцінюванні обсягу ПР за експортно-імпортними операціями; методи Грейнджера, Вальда, Бройша–Пагана та Хаусмана – під час дослідження зв'язків між рівнями тінізації НЕ та економічного розвитку країни; кореляційно-регресійний аналіз – при визначенні детермінант управління ПР; метод авторегресивно розподілених відстаней (ARDL) та модель виправлення помилок (ECM) – при оцінюванні ПР за податком на прибуток підприємств; структурного, функціонального та компаративного аналізу – при вдосконаленні концептуальних засад розвитку системи управління ПР в контексті детінізації НЕ; системно-структурного аналізу – під

час інтегрального оцінювання ефективності державної політики детінізації НЕ. Розрахунки здійснено з використанням пакета статистичного аналізу даних Stata 12/SE, а бібліометричний аналіз – із використанням пакета VOSViewer v.1.6.10.

Інформаційно-фактологічною базою дослідження є: закони України, укази Президента України, нормативні акти Кабінету Міністрів України, міжнародні нормативно-правові та рекомендаційні документи з питань фінансового моніторингу, аналітично-звітні дані Міністерства фінансів України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Державної служби статистики України, дані Світового банку та Організації економічного співробітництва і розвитку, аналітичні огляди міжнародної агенції Bloomberg, Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей (FATF), результати наукових досліджень із проблематики управління ПР та протидії тінізації НЕ.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в розробленні методологічних засад та методичного інструментарію управління ПР в контексті детінізації НЕ.

Найбільш вагомими науковими результатами дослідження є такі:

вперше:

- розроблено наукове підґрунтя визначення причинно-наслідкових зв'язків між рівнем тінізації НЕ та детермінантами соціального розвитку країни з урахуванням явних та латентних взаємозалежностей рівнів тіньової зайнятості, добробуту і задоволення базових соціальних потреб населення, що дозволило спрогнозувати можливі обсяги і часові горизонти нарощення обсягів надходжень податку на доходи фізичних осіб (ПДФО) та єдиного соціального внеску, підвищення рівня мінімальної заробітної плати та індексу соціального розвитку України залежно від досягнутого рівня детінізації НЕ;

- запропоновано методологію дослідження характеру ланцюгової реакції «тінізація НЕ – обсяги надходжень екологічного податку – обсяги витрат на фінансування природоохоронних заходів – рівень вуглецеємності ВВП», що дозволило оцінити швидкість згладжування деструктивних кумулятивних імпульсів на різних ланках цього ланцюга засобами державної політики детінізації НЕ, а також фіскальної та бюджетної політик;

- розроблено методологію визначення обсягів ПР за експортно-імпортними операціями з урахуванням поелементної та двосторонньої асинхронності експортно-імпортової діяльності, що дозволяє згрупувати країни-зовнішньоторговельні партнери за рівнем ризику можливого приховування податкових платежів;

- розроблено методологію оцінювання ПР за податком на прибуток підприємств як недоотриманих податкових надходжень від тіньової діяльності, обсяги якої визначаються за модифікованим методом споживання енергії з огляду на розрив у темпах зміни електроспоживання та прибутку економічних суб'єктів з урахуванням індексів і часових лагів зміни витрат палива, теплоенергії та електроенергії на технологічні потреби, витрат на впровадження енергозберігаючих технологій. Це дозволило на основі оцінювання зв'язку між

часовими рядами даних щодо рівня тінзації НЕ, ПР, прибутку підприємств та обсягів споживання електроенергії розробити методичний інструментарій прогнозування обсягу ПР за податком на прибуток підприємств на основі модифікованої моделі ЕСМ;

удосконалено:

– методологію інтегрального та поелементного оцінювання ефективності державної політики детінізації НЕ, що відрізняється від існуючих урахуванням відповідності результатів регуляторних інтервенцій визначеним цілям, ефективності витрат на здійснення регуляторних заходів, узгодженості інтересів держави та економічних суб'єктів, впливу заходів, що опосередковано визначають динаміку детінізації НЕ. Це дозволило окреслити коло драйверів та інгібіторів детінізації економіки України, а також кількісно оцінити вплив їх динаміки на рівень тінзації НЕ;

– методологічні засади дослідження впливу показників фінансово-економічного розвитку країни на рівень тінзації НЕ, які відрізняються від існуючих визначенням основних каталізаторів та інгібіторів тінзації НЕ, а також часових інтервалів, через які їх вплив стає найбільшим, що формує підґрунтя для встановлення таргетів та операціоналізації державної політики детінізації НЕ;

– методичний інструментарій оцінювання інтегрального ризику тінзації господарської операції як інструменту управління ПР, який на відміну від існуючих ураховує ризик схильності задіяних органів державної влади до сприяння тіньовим фінансово-економічним відносинам, ризик тінзації НЕ країн здійснення діяльності контрагентів, ризик тінзації відповідного виду економічної діяльності, що дозволило обґрунтувати засади диверсифікації заходів контролю з боку держави залежно від рівня інтегрального ризику;

– науково-методичні засади обґрунтування основних векторів формування державної політики управління ПР, які відрізняються від існуючих формалізацією лінійних і нелінійних зв'язків між сумарним обсягом ПР та економічними, соціальними й інституційними детермінантами розвитку НЕ, що дозволило виявити закономірності у формуванні такої політики для країн із різним рівнем тінзації НЕ та економічного розвитку, а також для країн, які входять до різних міжнародних об'єднань;

– методологію прогнозування інтегрального обсягу ПР, обумовленого тінзацією НЕ, що відрізняється від існуючих урахуванням умовних поточних вигід та втрат (на різних часових горизонтах) НЕ від податкової тінзації, накопичувального й безперервного характеру впливу ПР на розвиток НЕ, об'єктивно існуючого, граничного і постійного рівнів ПР, мінімізація яких є неможливою, ймовірності ухилення економічних суб'єктів від оподаткування. Це дозволило спрогнозувати динаміку інтегрального обсягу ПР в Україні на десятирічну перспективу при песимістичному, реалістичному та оптимістичному сценаріях;

набули подальшого розвитку:

– критеріальна база класифікації науково-методичних підходів до трактування сутності тінзації НЕ, що відрізняється від існуючих їх групуванням за-

лежно від масштабу незаконності дій (правовий та субстиціонарний підходи), від трактування причин неконтрольованості з боку держави (обліковий і методологічний), від першоджерела походження незаконних дій (девіантний, соціологічний та інституційний), за часовою ознакою (циклічний і ситуаційний), за характером наслідків для НЕ (позитивістський, негативістський та дуалістичний), за характером заходів із протидії тінзації НЕ (неоліберальний та дирижистський);

– методологічний базис теорії управління ПР шляхом: 1) типологізації ПР (за тривалістю існування – систематичний та випадковий; за причинами виникнення – кон'юнктурний, структурний, циклічний і регуляторний; за механізмом обрахунку фактично сплачених податкових зобов'язань – валовий та чистий; за причинами коливання обсягів потенційно можливих податкових зобов'язань – рестрикційний та інфляційний); 2) кластеризації міжнародних дослідницьких мереж за вагомістю внеску у формування та розвиток теорії управління ПР; 3) виділення структурно-функціональних патернів її взаємозв'язків з іншими економічними теоріями (соціальної нерівності, податкової моралі, управління, мотивації, сталого розвитку, виробництва) та сучасними концепціями реалізації фіскальної політики;

– розуміння сутності управління ПР в контексті детінізації НЕ як когерентної, ризик-орієнтованої та синхронізованої системи узгодження цілей, заходів та інтересів у ланцюзі «превентивна та реагуюча діяльність органів законодавчої та виконавчої влади – свідомі та проактивні дії суб'єктів господарювання – суспільно-інституційні трансформації та зміни ціннісних орієнтирів населення» для зниження обсягів розривів між потенційними і фактичними податковими надходженнями до бюджету, а також превенції тінзації НЕ через податкові механізми. Це дозволило обґрунтувати додаткові функції управління ПР (узгоджувальну, мотиваційну, превентивну та гарантійну) і принципи (когерентності, ризик-орієнтованості та синхронізованості);

– теоретичні засади визначення обсягів ПР за ПДВ, які на відміну від існуючих ураховують диференціацію ставок податку для кожного типу суб'єктів та операцій, що дозволяє оцінити їх обсяги, обумовлені саме тінзацією НЕ, а також визначити інструменти управління ПР за ПДВ, найбільш релевантні в контексті реалізації державної політики детінізації НЕ.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні наукові положення доведено до рівня методичних розробок і практичних рекомендацій, які можуть бути використані: органами державного управління та фінансовими регуляторами – під час розроблення програмних документів, які визначають стратегічні напрями мінімізації ПР, реформування інституційного, інформаційно-аналітичного та нормативно-правового середовищ протидії тінзації НЕ; професійними спілками і галузевими асоціаціями – під час розроблення стандартів доброчесної фінансової та економічної політики суб'єктів господарювання; суб'єктами реального й фінансового секторів економіки – під час розроблення внутрішньої корпоративної політики попередження участі в тіньових фінансово-економічних операціях.

Пропозиції щодо кількісного оцінювання обсягів ПР внаслідок тінізації економіки України, ідентифікації найбільш поширених схем ухилення від оподаткування та обсягів недоотриманих податкових надходжень за окремими видами податків і зборів упроваджено в діяльність Міністерства фінансів України (довідка № 06050–0610/8452 від 10.03.2020 р.); щодо формування механізмів протидії порушенням під час виконання економічними суб'єктами своїх податкових зобов'язань – у діяльність Офісу великих платників податків Державної фіскальної служби України (довідка № 06-186 від 28.11.2018 р.); щодо оцінювання ефективності діяльності державних органів із фінансового моніторингу та контролю за повнотою відображення суб'єктами господарювання у фінансовій звітності результатів своєї діяльності – в діяльність Управління Північно-східного офісу Держаудитслужби в Сумській області (довідка № 20-18-05-14/4119 від 24.12.2019 р.); щодо оцінювання ризиків застосування тіньових схем виведення капіталу, розрахунку комплексного показника ризику залучення економічних агентів до тіньових схем виведення коштів – у діяльність Української асоціації венчурного та приватного капіталу UVCA (довідка № 1/10122019 від 10.12.2019 р.); щодо ідентифікації факторів впливу на рівень тінізації економіки України – в діяльність Коаліції малого та середнього бізнесу в Сумській області (довідка № 15 від 16.10.2019 р.).

Результати дисертації використані в навчальному процесі Сумського державного університету під час викладання дисциплін: «Економічна політика та державне регулювання», «Прогнозування соціально-економічних процесів», «Фінансове регулювання та нагляд», «Фінансовий контроль та аудит» (акт від 02.12.2019 р.).

Особистий внесок. Дисертаційна робота є завершеним науковим дослідженням. Наукові положення, розробки, результати, висновки і рекомендації, що виносяться на захист, одержані самостійно. Особистий внесок у працях, опублікованих у співавторстві, зазначено в списку публікацій.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертації оприлюднені та одержали позитивну оцінку на 16 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях ([31–47] у наведеному в авторефераті списку праць).

Публікації. Основні наукові результати опубліковано в 47 наукових працях загальним обсягом 43,4 друк. арк., з яких особисто авторці належить 36,9 друк. арк., зокрема, 1 одноосібна монографія, розділи в 5 колективних монографіях, 22 статті в наукових фахових виданнях України та 2 статті в наукових виданнях інших держав (з яких 23 – у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз, у тому числі 3 – до баз Scopus та Web of Science), 17 публікацій у збірниках матеріалів конференцій (з яких 2 – у виданнях, що входять до баз Scopus та Web of Science).

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації – 471 стор., зокрема 368 стор. основного тексту, 82 табл., 65 рис., 7 додатків та список літератури з 397 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі «**Методологічні засади формування та реалізації державної політики детінізації національної економіки**» уточнено критерії класифікації підходів до трактування сутності тінізації НЕ, систематизовано основні канали тінізації НЕ та світовий досвід детінізації НЕ, вдосконалено методологію оцінювання ефективності державної політики детінізації НЕ.

Систематизація підходів до розуміння сутності тінізації НЕ, запропонованих вітчизняними та закордонними вченими, засвідчила їх розгалуженість, відсутність системності щодо трактування її передумов та наслідків, розмивання меж класифікаційних ознак. Більшість науковців класифікують ці підходи за ступенем впливу на індикатори розвитку країни, формалізованості відносин, ініціатора тіншової діяльності тощо. На відміну від існуючих у роботі запропоновано підходи до розуміння змісту тінізації НЕ класифікувати залежно від:

- масштабу незаконності дій: правовий (тіншовими вважаються операції, що мають хоча б одну ознаку порушення будь-якого законодавчого акта) та субстиціонарний (враховуються лише ті операції, які відповідають окресленому законодавством переліку ознак, наприклад: із відмивання грошей, легалізації незаконних доходів, ухилення від оподаткування тощо) підходи;

- трактування причин неконтрольованості з боку держави: обліковий (порушення мають місце внаслідок недосконалості системи статистичного обліку) та методологічний (унаслідок недосконалості методологічної бази контролю за виробництвом, розподілом, обміном та споживанням товарів і послуг) підходи;

- першоджерела походження незаконних дій: девіантний (тінізація є наслідком порушення суб'єктом загальноприйнятих суспільних моральних норм), соціологічний (тінізація є реакцією на масовість та безкарність аналогічних порушень іншими членами суспільства) та інституційний (тінізація має місце внаслідок інституціональної або інституційної недосконалості) підходи;

- за часовою ознакою: циклічний (як перманентний стан НЕ, обумовлений циклічністю економічного розвитку), ситуаційний (як реакція економічних суб'єктів на ендогенну та екзогенну турбулентність) підходи;

- за характером наслідків для НЕ: позитивістський (тінізація забезпечує створення додаткових грошово-матеріальних цінностей), негативістський (є загрозою економічній безпеці та фінансовій стабільності країни), дуалістичний (має подвійний вплив на окремі показники розвитку країни) підходи;

- за характером заходів із протидії тінізації: неоліберальний (унаслідок здатності НЕ до саморегуляції не потребує істотного державного контролю) та дирижистський (рівень тінізації НЕ може бути зменшений виключно шляхом застосування державою регуляторних інтервенцій) підходи.

У роботі тінізація НЕ розглядається як система багаторівневих мультипричинних легальних і нелегальних взаємовідносин між економічними суб'єктами та органами влади всіх рівнів на засадах комплексного поєднання елементів інституційного, дуалістичного й дирижистського підходів.

У контексті формування державної політики детінізації НЕ важливого значення набуває окреслення кола основних каналів здійснення тіншових операцій.

У роботі здійснено ретроспективний аналіз найпоширеніших операцій із відмивання коштів в Україні, структури незаконних фінансових потоків, узагальнено специфіку і склад незаконних операцій у межах банківського, фондового, страхового, експортно-імпортного, господарського та інших каналів, найпоширеніші схеми ухилення від оподаткування, тіньового виведення коштів за кордон, легалізації незаконних доходів тощо.

У роботі систематизовано основні теоретичні підходи та світові практики побудови національних, регіональних і наднаціональної систем детінізації НЕ, систем фінансового моніторингу, визначено специфічні особливості формування державної політики детінізації НЕ в Україні та інших країнах, систематизовано основні інструменти її реалізації.

Під час оцінювання ефективності державної політики детінізації НЕ запропоновано враховувати:

1) відповідність результатів державних регуляторних інтервенцій визначеним цілям (запропоновано розраховувати індикатор так званої «регуляторної ефективності» як суму за період дослідження добутків нормалізованих (методом природної нормалізації) значень темпів зміни індексу корупції, рівня тінізації НЕ, співвідношення обсягу податкових надходжень до ВВП країни);

2) ефективність фінансових витрат на здійснення державою заходів із детінізації НЕ (запропоновано розраховувати «фінансову ефективність» як суму добутків нормалізованих значень темпу зміни витрат на фінансування заходів із детінізації НЕ та рівня зміни ефективності процесу фінансового моніторингу, обсягів нарахованих і сплачених штрафних санкцій);

3) узгодженість інтересів держави та економічних суб'єктів (розраховується «субстантивна ефективність» як сума добутків нормалізованих значень індексу податкової прогресивності й рівня податкового навантаження);

4) ефективність заходів, що опосередковано сприяють детінізації НЕ (розраховується «процедурна ефективність» як сума добутків нормалізованих значень темпу зміни витрат часу на сплату податків та індексу діджиталізації НЕ).

Інтегральний рівень ефективності державної політики детінізації НЕ розраховано як середнє арифметичне значення всіх поелементних оцінок. Розрахунки для країн Європейського Союзу та України за 2010–2018 рр. (табл. 1) засвідчили, що серед країн Європейського Союзу найбільш ефективною є державна політика детінізації НЕ Франції, Литви, Болгарії, Фінляндії, Угорщини (інтегральні показники для цих країн перевищують 0,75 за середнього значення 0,68 в усій вибірці), тоді як найменш ефективною – Хорватії, Латвії, Чеської та Словачької Республік.

Для України цей показник виявився найнижчим за всією вибіркою країн (0,49). Драйвером процесів детінізації вітчизняної економіки є загальна позитивна динаміка діяльності з цифровізації суспільно-економічних процесів та підвищення прозорості фінансових операцій, тоді як інгібіторами – відсутність системності і таргетування регуляторних інтервенцій (найвищим виявилось значення процедурної (0,55), а найнижчим – регуляторної (0,42) ефективностей).

Таблиця 1 – Результати оцінювання ефективності державної політики детінізації НЕ країн Європейського Союзу та України за 2010 – 2018 рр.

Країна	Ефективність				
	Регуляторна	Фінансова	Субстантивна	Процедурна	Інтегральна
Литва	0,6979	0,8147	0,7985	0,8389	0,7856
Франція	0,7234	0,8304	0,7711	0,8142	0,7837
Болгарія	0,6987	0,8020	0,7447	0,7864	0,7569
Фінляндія	0,6987	0,8020	0,7448	0,7864	0,7569
Угорщина	0,6978	0,8010	0,7438	0,7853	0,7559
Кіпр	0,6970	0,8001	0,7429	0,7844	0,7550
Швеція	0,6970	0,8001	0,7429	0,7844	0,7550
Португалія	0,6540	0,7507	0,6971	0,7361	0,7085
Австрія	0,6580	0,7850	0,7125	0,6655	0,7035
Естонія	0,6398	0,7344	0,6819	0,7201	0,6931
Нідерланди	0,6355	0,7294	0,6773	0,7152	0,6884
Греція	0,6325	0,7260	0,6741	0,7118	0,6851
Польща	0,6707	0,6925	0,6425	0,7334	0,6840
Італія	0,6133	0,7039	0,6536	0,6902	0,6643
Мальта	0,6125	0,7030	0,6528	0,6893	0,6635
Данія	0,5987	0,6872	0,6381	0,6738	0,6485
Іспанія	0,5987	0,6872	0,6381	0,6738	0,6485
Німеччина	0,5987	0,6872	0,6381	0,6738	0,6485
Ірландія	0,5880	0,6749	0,6267	0,6617	0,6369
Люксембург	0,5697	0,6539	0,6072	0,6412	0,6171
Республіка Словенія	0,5697	0,6539	0,6072	0,6412	0,6171
Румунія	0,5870	0,6478	0,5570	0,6657	0,6128
Бельгія	0,5687	0,4568	0,6542	0,7455	0,5966
Словаччина	0,5478	0,6288	0,5839	0,6165	0,5934
Чеська Республіка	0,5478	0,6288	0,5839	0,6165	0,5934
Латвія	0,5366	0,6159	0,5719	0,6039	0,5812
Хорватія	0,4789	0,5497	0,5104	0,5390	0,5188
Україна	0,4218	0,4956	0,4826	0,5510	0,4856

Застосування методу Fully Modified Least Squares Regression засвідчило, що відсутність відчутних результатів антикорупційної державної політики та податкових реформ гальмує результативність регуляторних впливів у сфері боротьби з тінізацією НЕ (збільшення на 1 % податкового навантаження призводить до збільшення рівня тінізації НЕ на 1,48 %, а зростання рівня корупції – на 5,3 %). Актуальною є активізація діяльності з розвитку фінансової інклюзії населення та податкової культури (зростання рівня обізнаності про основні цілі економічних реформ призводить до скорочення рівня тінізації НЕ на 3,5 %, а зростання рівня податкової моралі – до скорочення на 5,9 %).

У другому розділі «**Стратегічні й тактичні орієнтири державної політики детінізації в контексті фінансово-економічного, соціального та екологічного розвитку національної економіки**» обґрунтовано методологію визначення основних фінансово-економічних каталізаторів тінізації НЕ та часових лагів їх впливу, прогнозування обсягів й часових горизонтів зміни індикаторів соціального розвитку країни залежно від результативності державної політики детінізації НЕ, дослідження здатності держави забезпечити нівелювання негативного впливу процесів тінізації НЕ на еколого-економічний розвиток країни.

Специфічність завдань державної політики детінізації НЕ обумовлює необхідність аналізу взаємного впливу рівня тінізації НЕ та фінансово-

економічних детермінант розвитку країни. За результатами узагальнення емпіричних досліджень вітчизняних і зарубіжних учених сформовано широке коло індикаторів. Розраховані коефіцієнти рангової кореляції Спірмена для різних часових лагів (від 0 до 3 років) дозволили визначити часові інтервали, через які вплив кожного показника на рівень тінізації НЕ стає найбільшим. Результатом дослідження стала побудова мультиплікативної моделі розподіленого лага, що узагальнила вплив усіх досліджуваних показників на рівень тінізації НЕ з урахуванням визначеного для них часового лага (показниками ступеня є парні коефіцієнти регресії). З метою нівелювання різниці в одиницях вимірювання показників здійснено лінеаризацію всіх параметрів моделі шляхом логарифмування. Для забезпечення адекватності висновків об'єктами для емпіричних розрахунків за 2004–2016 рр. обрано вісім європейських країн (зокрема, й Україну), що відрізняються за рівнем добробуту, структурою НЕ та експортно-імпортних операцій, побудовою фінансових систем, рівнем податкового навантаження на бізнес тощо (табл. 2).

Таблиця 2 – Результати дослідження впливу фінансово-економічних детермінант розвитку країн Європи у 2004–2016 рр. на рівень тінізації НЕ

Показ- ник	Україна		Данія		Німеччина		Люксембург		Польща		Словенія		Словацька Респ.		Швейцарія	
	k_{ui}	l_{ui}	k_{ui}	l_{ui}	k_{ui}	l_{ui}	k_{ui}	l_{ui}	k_{ui}	l_{ui}	k_{ui}	l_{ui}	k_{ui}	l_{ui}	k_{ui}	l_{ui}
u_1	-0,68	2	-0,45	2	-0,41	3	-0,47	2	-0,56	2	-0,66	2	-0,62	2	-0,54	2
u_2	-0,58	1	-0,32	1	-0,25	1	-0,34	0	-0,51	1	-0,57	1	-0,55	1	-0,33	1
u_3	0,63	0	0,48	0	0,27	0	0,39	0	0,44	0	0,61	0	0,58	0	0,38	0
u_4	-0,61	1	-0,57	1	-0,39	1	-0,4	0	-0,31	1	-0,52	1	-0,51	1	-0,3	1
u_5	0,82	1	0,31	1	0,53	1	0,51	0	0,78	1	0,57	1	0,54	0	0,34	1
u_6	0,54	1	0,33	1	0,38	1	0,3	1	0,44	1	0,64	1	0,6	1	0,64	1
u_7	0,79	1	0,41	0	0,29	1	0,27	1	0,39	1	0,58	0	0,61	0	0,6	1
u_8	0,66	0	0,44	0	0,38	0	0,36	0	0,47	0	0,52	0	0,54	0	0,69	0
u_9	0,68	1	0,45	1	0,41	1	0,47	1	0,56	1	0,66	1	0,62	1	0,41	1
u_{10}	0,48	2	0,32	2	0,25	2	0,34	2	0,51	2	0,57	2	0,55	1	0,54	2
u_{11}	0,43	2	0,48	2	0,27	2	0,39	2	0,44	2	0,61	2	0,58	2	0,52	2
u_{12}	0,31	0	0,57	0	0,39	0	0,4	0	0,31	0	0,52	0	0,51	0	0,58	0
u_{13}	-0,32	0	-0,36	0	-0,33	0	-0,31	0	-0,48	0	-0,47	0	-0,54	0	-0,39	0

Умовні позначення: k_{ui} – парний коефіцієнт регресії відповідного показника u_i та рівня тінізації НЕ; l_{ui} – часовий лаг, через який вплив відповідних показників u_i на рівень тінізації НЕ стає найбільшим; показники фінансового та економічного розвитку країни: ВВП (u_1), обсяг прямих іноземних інвестицій (u_2), обсяг реалізованої промислової продукції (u_3), частка прибуткових підприємств в їх загальній кількості в країні (u_4), рівень інфляції (u_5), індекс корупції (u_6), рівень податкового навантаження (u_7), обсяг недоотриманих надходжень від імпорту (u_8), обсяг державного боргу (u_9), обсяг імпорту (u_{10}), обсяг експорту (u_{11}), відсоткова ставка за депозитами (u_{12}), відсоткова ставка за кредитами (u_{13}).

* Використано фактичні значення рівня тінізації НЕ, які для України щорічно розраховуються Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, а для більшості країн світу – Міжнародним валютним фондом

Результати дослідження дозволили підтвердити гіпотезу, що в країнах із більш високим рівнем ВВП рівень тінізації НЕ є меншим. Найбільшими каталізаторами тінізації економіки України є висока інфляція та податкове навантаження на бізнес. У контексті розроблення стратегічних орієнтирів державної політики детінізації НЕ важливим є аналіз коефіцієнтів регресії в побудованій моделі за всією вибіркою країн. Так, найбільш важливими таргетами під час її реалізації повинні стати індекс корупції та рівень податкового навантаження на бізнес, оскільки саме їх вплив на рівень тінізації НЕ виявився найбільшим. Натомість дослідження дозволило спростувати гіпотезу, що економічні агенти

стають схильними до тінізації господарської діяльності внаслідок непривабливих відсоткових ставок за кредитами та депозитами. Під час розроблення плану оперативних заходів із реалізації державної політики детінізації НЕ необхідно враховувати, що показники $u_2, u_4, u_5, u_6, u_7, u_9$ впливають на рівень тінізації НЕ з лагом 1 рік; u_1, u_{10}, u_{11} – із лагом 2 роки; u_3, u_8, u_{12}, u_{13} – без часового лага.

У роботі розроблено методологію дослідження причинно-наслідкових зв'язків між рівнем тінізації НЕ та детермінантами соціального розвитку країни (рис. 1). Гіпотезами, що сформували перелік цих детермінант, є такі: 1) тінізація НЕ обумовлює тіньову зайнятність населення, що відображається на динаміці обсягів надходжень ПДФО та єдиного соціального внеску; 2) рівень тінізації НЕ є меншим у країнах із більш високим рівнем середньої заробітної плати, незадоволеність громадян рівнем оплати праці спонукає їх до пошуку додаткового (часто тіньового) заробітку та ухилення від оподаткування; 3) рівень тінізації НЕ є меншим у країнах із більш високим рівнем задоволення базових потреб населення, добробуту та можливостей для розвитку (інтегрально вимірюється індексом соціального розвитку, що складається з 52 параметрів). На першому етапі перевірено справедливість припущення щодо впливу кожного з чотирьох обраних індикаторів на рівень тінізації НЕ та навпаки, а також визначено часові лаги, через які цей взаємний вплив підтверджено з високим рівнем адекватності. На другому етапі для підтверджених адекватних причинно-наслідкових зв'язків побудовано рівняння з фіксованими індивідуальними ефектами.

Побудовані функціональні залежності за період 2004–2016 рр. для 13 країн (5 країн – лідерів, 4 країни із середнім та 4 країни – з найнижчим рівнями ВВП) є підґрунтям для прогнозування обсягів і часових горизонтів нарощення надходжень ПДФО та єдиного соціального внеску, підвищення рівня мінімальної заробітної плати та індексу соціального розвитку України залежно від результативності регуляторних інтервенцій держави у напрямку детінізації НЕ.

Так, зокрема, якщо державі вдасться досягти зменшення рівня тінізації НЕ на 10 %, то індекс соціального розвитку в Україні зросте на 9 позицій, у Молдові – на 8 позицій (найвищі значення серед усіх досліджуваних країн), тоді як для США – лише на 0,07 позицій. Крім того, наслідком зменшення обсягу тіньового сектору НЕ на 10 % буде зростання обсягів надходжень ПДФО в Україні на 13 %, а обсягів соціальних внесків – на 12 %, що є найвищими результуючими показниками серед аналізованих країн (для Вірменії – на 4,5 % та 4,9 %; для США – на 1,9 % і 1,5 %, для Молдови – на 7,2 % та 6,9 % відповідно). Це підтверджує високий рівень тіньової зайнятості в Україні та зниження розміру середньої заробітної плати, тому першочерговими повинні стати заходи з легалізації і детінізації трудових відносин.

Щодо визначення часових орієнтирів формування державної політики детінізації економіки України, то необхідно взяти до уваги, що двосторонній вплив рівня тінізації НЕ та індексу соціального розвитку проявляється без часового лага та продовжується впродовж одного року; заходи з детінізації НЕ спричинять зростання обсягів надходжень від ПДФО з часовим лагом 1 рік (аналогічно, наприклад, у Китаї), єдиного соціального внеску та рівня середньої

Етап 1. Вибір результативних (SE – рівень тінізації HE) та факторних (IT та SC – обсяги надходжень ПДФО та єдиного соціального внеску; S – рівень середньої заробітної плати; ICD – індекс соціального розвитку) параметрів моделі

Етап 2. Оцінювання наявності причинно-наслідкових зв'язків між SE та IT, SC, S, ICD з урахуванням часових лагів

Виявлені причинно-наслідкові зв'язки між SE та IT, SC, S, ICD на відповідних часових горизонтах (представлені лише ті, які підтверджені з високим рівнем статистичної значущості) (дослідження здійснено за допомогою тесту Грейнджера)

Країна	Часові лаги			
	0	1	2	3
Вірменія (ARM)	ICD ↔ SE, SE → SC, SE → IT, SE ↔ S	ICD ↔ SE, SE → SC, SE → IT	ICD ↔ SE	SE → S
Болгарія (BUL)	SE → SC, SE → IT	SE → ICD	SE → S	–
Грузія (GEO)	SE → IT, SE ↔ S	–	–	–
Індія (IND)	ICD ↔ SE, SE → IT	SE → SC	SE → IT	–
Китай (CHN)	ICD ↔ SE	SE → ICD, SE → SC	SE → IT	–
Македонія (MAC)	SE → SC, SE ↔ S	–	SE → ICD	SE → ICD
Молдова (MLD)	SE → SC, SE → IT, SE ↔ S	SE → ICD, SE → SC, SE → IT	SE → ICD	–
Німеччина (GEM)	ICD ↔ SE, SE → SC, SE → IT, SE ↔ S	ICD ↔ SE	ICD ↔ SE, SE → SC, SE → IT	SE → ICD, SE → S
Румунія (ROM)	SE → SC, SE → IT, SE ↔ S	SE → ICD, SE → IT	SE → SC	–
Сербія (SRB)	ICD ↔ SE, SE → SC, SE → IT, SE ↔ S	SE → IT	SE → SC	–
Україна (UKR)	ICD ↔ SE	ICD ↔ SE, SE → IT	SE → SC, SE → S	–
США (USA)	ICD ↔ SE	ICD ↔ SE, SE → IT	ICD ↔ SE, SE → SC	–
Японія (JPN)	ICD ↔ SE	SE → SC	SE → IT, SE → S	–

Етап 3. Моделювання зв'язків між SE та IT, SC, S, ICD з урахуванням часових лагів (за допомогою попарного порівняння результатів тестів Вальда, Бройша – Пагана та Хаусмана визначено тип функціональних залежностей)

<p>Моделювання зв'язку між рівнем тінізації HE та значенням індексу соціального розвитку:</p> $ICD_{BUL} = -7.5145 - 0.137076 TE_{t-1}$ $ICD_{USA} = -2.324569 - 1.613099 TE_{t-2}$ $ICD_{CHN} = -4.258791 + 3.1648 TE_{t-1}$ $ICD_{MLD} = -6.57841 - 7.69e - 06 TE_{t-2}$ $ICD_{GEM} = -4.56589 - 10.7775 TE_{t-3}$ $ICD_{ROM} = -4.479512 + 0.808039 TE_{t-1}$ $ICD_{UKR} = 6.957841 - 9.02e - 06 TE_{t-1}$ $ICD_{MAC} = -4.236578 - 0.029259 TE_{t-3}$	<p>Моделювання зв'язку між рівнем тінізації HE та рівнем середньої заробітної плати:</p> $S_{ARM} = 2.697258 - 1.25478 TE_{t-3}$ $S_{UKR} = -4.958951 - 6.98758 TE_{t-2}$ $S_{CHN} = 2.97846 - 5.98745 TE_{t-2}$ $S_{GMN} = -6.02675 - 4.11032 TE_{t-3}$ $S_{BUL} = 5.98782 + 2.32508 TE_{t-2}$
<p>Моделювання зв'язку між рівнем тінізації HE та обсягами надходжень ПДФО:</p> $IT_{ARM} = -4.259885 - 0.50897 TE_{t-1}$ $IT_{CHN} = -6.970224 - 2.17589 TE_{t-2}$ $IT_{GEM} = -2.697452 + 4.58013 TE_{t-2}$ $IT_{IND} = 4.879565 + 0.97320 TE_{t-2}$ $IT_{JPN} = -4.301245 - 2.54789 TE_{t-2}$ $IT_{MLD} = -4.667898 - 4.97567 TE_{t-1}$ $IT_{ROM} = 1.358789 + 7.92156 TE_{t-1}$ $IT_{SRB} = -6.987562 + 4.26589 TE_{t-1}$ $IT_{UKR} = 4,278954 - 7,47788 TE_{t-1}$ $IT_{USA} = -3.236548 - 2.21547 TE_{t-1}$	<p>Моделювання зв'язку між рівнем тінізації HE та обсягами надходжень єдиного соціального внеску:</p> $SC_{ARM} = -3.287965 - 1.571032 TE_{t-1}$ $SC_{CHN} = -1.297562 - 4.269854 TE_{t-1}$ $SC_{GEM} = -5.203024 + 2.690144 TE_{t-2}$ $SC_{IND} = -1.298752 + 1.369842 TE_{t-2}$ $SC_{JPN} = -2.252547 - 4.578955 TE_{t-2}$ $SC_{MLD} = -3.589785 - 3.589752 TE_{t-1}$ $SC_{ROM} = 2.669754 - 5.85987 TE_{t-2}$ $SC_{SRB} = -3.559894 - 3.23658 TE_{t-1}$ $SC_{UKR} = 5.878954 - 4.95788 TE_{t-1}$ $SC_{USA} = -5.978559 - 3.01124 TE_{t-1}$

Рисунок 1 – Результати дослідження причинно-наслідкових зв'язків між рівнем тінізації HE та детермінантами соціального розвитку 13 країн світу за 2004–2016 рр.

заробітної плати – з лагом 2 роки (як і в США).

Водночас важливо, що зниження обсягу середньої заробітної плати провокує зростання рівня тінізації НЕ вдвічі швидше – з лагом 1 рік. Із часовим лагом 3 роки причинно-наслідкові зв'язки між показниками соціального розвитку та рівнем тінізації НЕ спостерігаються лише у Вірменії, Македонії і Німеччині.

Для дослідження впливу тінізації НЕ на детермінанти екологічного розвитку в роботі висунуто та перевірено наукову гіпотезу, яка полягає у наступному: зростання рівня тінізації НЕ зменшує обсяги екологічних платежів до бюджету, що впливає на розподіл бюджетних коштів на фінансування видів економічної діяльності, зокрема, знижуються обсяги потенційних бюджетних асигнувань на впровадження екологоорієнтованих ресурсозберігаючих проектів, у результаті цього фактичні обсяги викидів зростають, і відповідно вуглецеємність ВВП країни поступово збільшується. Для перевірки цієї гіпотези в роботі:

1) формалізовано причинно-наслідкові взаємозалежності в ланцюзі «тінізація НЕ – обсяги надходжень екологічного податку – обсяги витрат на фінансування природоохоронних заходів – рівень вуглецеємності ВВП»;

2) розроблено методологію оцінювання тривалості часового лага, впродовж якого за існуючого формату державної політики детінізації НЕ, а також відповідних елементів фіскальної та бюджетної політик (тобто за припущення, що існуюча в державі на поточний момент система боротьби з тінізацією НЕ, нарахування екологічних податків та розподілу бюджетних асигнувань не змінюється) можуть бути нівельовані всі або переважна частка негативних наслідків, що кумулятивно накопичуються впродовж досліджуваного ланцюга;

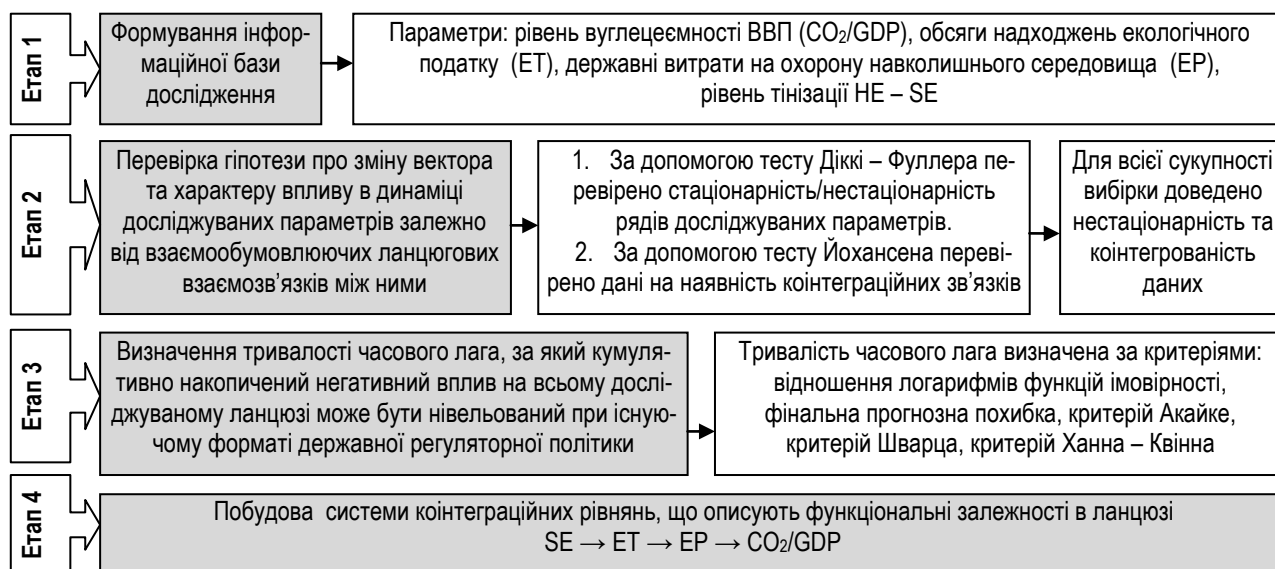
3) розроблено механізм визначення частки цих негативних наслідків, яка може бути нівельована впродовж першого року.

Для вирішення цих завдань побудовано VEC-модель (рис. 2) для 10 країн Європи (зокрема, й України) за 2010–2016 рр., що є найбільш адекватною для нестационарних даних, дозволяє враховувати кумулятивний ланцюговий ефект на кожному етапі та нівелювати випадковий характер зміни параметрів, зумовлений впливом екзогенних факторів.

Ураховано, що кожний параметр у досліджуваному ланцюзі одночасно є об'єктом і суб'єктом впливу в системі еколого-економічних відносин, тому вектор та характер впливу залежать від взаємообумовлюючих ланцюгових взаємозв'язків між ними.

Розрахунки засвідчили, що сила ланцюгового зв'язку між тінізацією НЕ та детермінантами екологічного розвитку країни зростає під впливом кожного наступного фактора. Досліджувані елементи фіскальної та бюджетної політик, а також державної політики детінізації НЕ більшості аналізованих країн (Німеччини, Ірландії, Люксембургу, Словенії, Франції, Швеції, Польщі) є ефективними та здатними вже впродовж першого року нівелювати від 64,5 % до 77,5 % негативних наслідків, що виникають у досліджуваному ланцюзі. Натомість в Україні існуюча система державного регулювання не формує передумов до швидкої адаптації еколого-економічної системи до впливу як явних, так і латентних факторів (упродовж першого року нівелюється лише 28,4 %

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ:					
Країна	Тривалість часового лага, за який кумулятивно накопичений негативний вплив на всьому досліджуваному ланцюзі може бути нівельований при існуючому форматі державної регуляторної політики	Частка кумулятивно накопичених негативних наслідків на всьому досліджуваному ланцюзі/його окремих ланках, що може бути нівельована впродовж першого року за незмінних параметрів державного регулювання, %			
		на всьому ланцюзі		на окремих ланках ланцюга	
		поетапно $SE \rightarrow ET \rightarrow EP \rightarrow CO_2/GDP$	напрямую $SE \rightarrow CO_2/GDP$	$SE \rightarrow ET \rightarrow EP$	$SE \rightarrow ET$
Україна	3	28,40	44,10	32,60	35,60
Польща	3	68,20	59,20	45,40	66,80
Іспанія	2	58,9	71,1	69,7	63,5
Швеція	2	65,6	70,4	66,4	69,8
Франція	2	64,5	78,9	68,9	57,8
Німеччина	1	77,5	81,2	77,9	80,9
Ірландія	1	75,3	80,8	76,9	79,4
Люксембург	1	73,4	78,8	73,6	75,4
Словенія	1	70,3	72,4	70,1	70,7
Словацька Республіка	1	48,9	53,8	48,7	51

Рисунок 2 – Результати дослідження причинно-наслідкових взаємозв'язків у ланцюзі «тінізація HE – обсяги надходжень екологічного податку – обсяги витрат на фінансування природоохоронних заходів – рівень вуглецеємності ВВП» за період 2010–2016 рр. для 10 країн світу

негативних впливів на рівень вуглецеємності ВВП на всьому ланцюзі, решта – за наступні два роки). Водночас здатність існуючої регуляторної системи в Україні самостійно нівелювати дисбаланси, що виникають, впродовж першого року слабшає на кожній наступній ланці досліджуваного ланцюга з урахуванням кумулятивних впливів попередніх ланок: 35,6 % ($SE \rightarrow ET$); 32,6 % ($SE \rightarrow ET \rightarrow EP$); 28,4 % ($SE \rightarrow ET \rightarrow EP \rightarrow CO_2/GDP$). Установлені закономірності обумовлюють потребу щодо зміни механізмів реалізації державної екологічної, фіскальної та бюджетної політик.

У третьому розділі «Концептуальні засади управління податковими розривами в контексті детінізації національної економіки» поглиблено типо-

логізацію ПР, здійснено кластеризацію міжнародних дослідницьких мереж з теорії управління ПР, виокремлено структурно-функціональні патерни її взаємозв'язків з іншими економічними теоріями та концепціями, уточнено сутність, функції та принципи управління ПР в контексті детінізації НЕ.

У науковій літературі домінує розуміння ПР як різниці в обсягах потенційно можливих (виходячи з наявної динаміки розвитку НЕ) та фактично сплачених платниками податків податкових зобов'язань. У роботі запропоновано класифікувати ПР за такими ознаками:

1) тривалістю існування – систематичний ПР (результат систематичних свідомих дій платника податку) та випадковий ПР (результат одиничних помилок під час складання звітності, неточностей у процесі бюджетного планування, впливу людського фактора тощо);

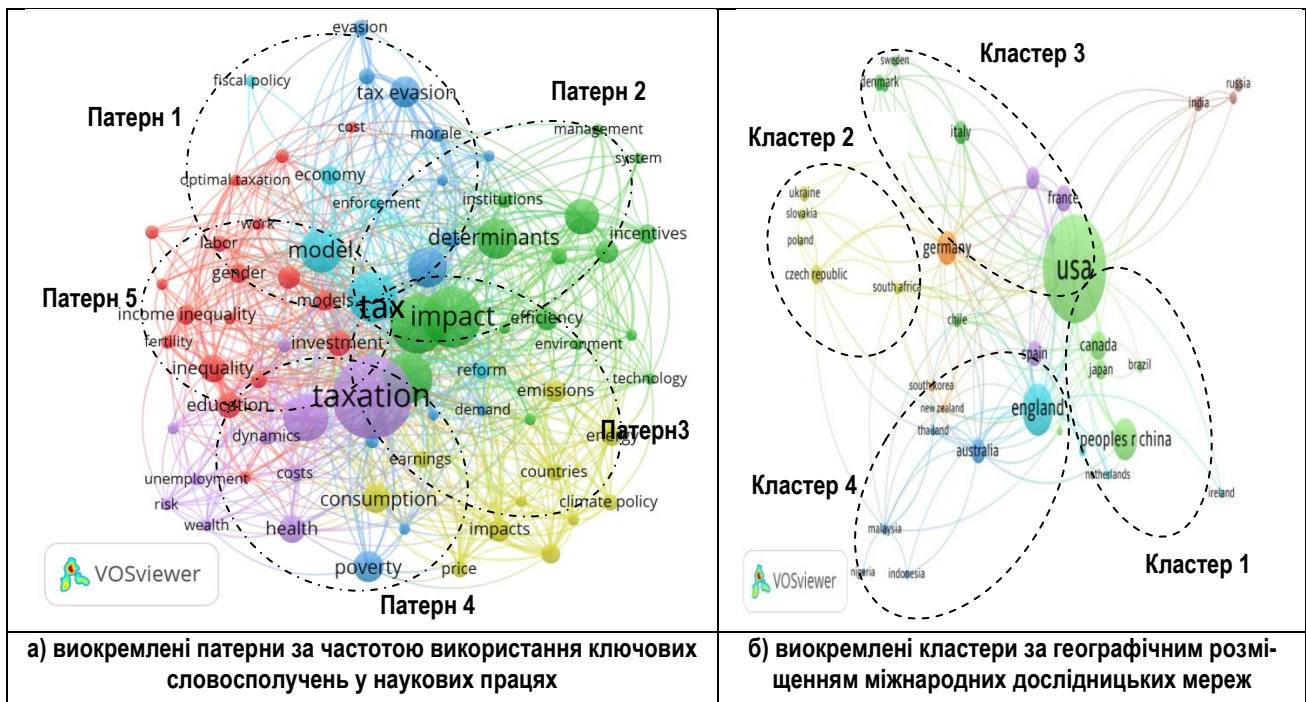
2) причинами виникнення – кон'юнктурний ПР (результат зміни кон'юнктури ринку), структурний ПР (результат структурних змін у НЕ), циклічний ПР (результат циклічних змін ділової активності), регуляторний ПР (результат введення податкових пільг та застосування інших інтервенцій);

3) характером виявлення фактично сплачених податкових зобов'язань – ендогенний ПР (обсяг самостійно виявлених та добровільно сплачених платниками податкових зобов'язань, які помилково не були сплачені ними в установлені законодавством терміни) та валовий ПР (додатково до добровільно сплачених податкових платежів ураховуються й ті, які були стягнуті за результатами діяльності контрольно-ревізійних органів);

4) причинами коливання обсягів потенційно можливих податкових зобов'язань – рестрикційний ПР (ураховується зменшення обсягів потенційно можливих податкових зобов'язань унаслідок реалізації обмежувальної політики держави щодо певних видів економічної діяльності) та інфляційний ПР (це зменшення обумовлене інфляційними процесами).

З метою дослідження основних трендів у розвитку теорії управління ПР у роботі здійснено бібліометричний аналіз (за допомогою інструментарію VOSViewer v.1.6.10), об'єктом якого стала 1 571 наукова стаття з цієї проблематики за період 2010–2018 рр. у виданнях, що індексуються наукометричною базою даних Scopus. Дослідження засвідчило, що теорію управління ПР можна вважати молодю, оскільки наразі перебуває лише на етапі становлення (у 2017–2018 рр. відбулося істотне зростання інтересу вчених до цієї проблематики). За результатами аналізу частоти використання ключових словосполучень у наукових працях виокремлено п'ять структурно-функціональних патернів, які засвідчують, що найбільш часто проблематика управління ПР досліджується в тісному зв'язку з теоріями соціальної нерівності та податкової моралі (патерн 1), теоріями управління та мотивації (патерн 2), теорією сталого розвитку (патерн 3), теорією виробництва (патерн 4), концепціями реалізації фіскальної політики (патерн 5) (рис. 3 а). У роботі також здійснено кластеризацію міжнародних дослідницьких мереж із теорії управління ПР за географічною ознакою. Так, зокрема, найбільш плідною є наукова співпраця науковців із кластера 1 – США, Канада, Японія, Китай; кластера 2 – Україна, Словацька Респуб-

бліка, Польща, Чеська Республіка; кластера 3 – США, Італія, Швеція, Данія; кластера 4 – Англія, Австралія, Індонезія, Малайзія (рис. 3 б).

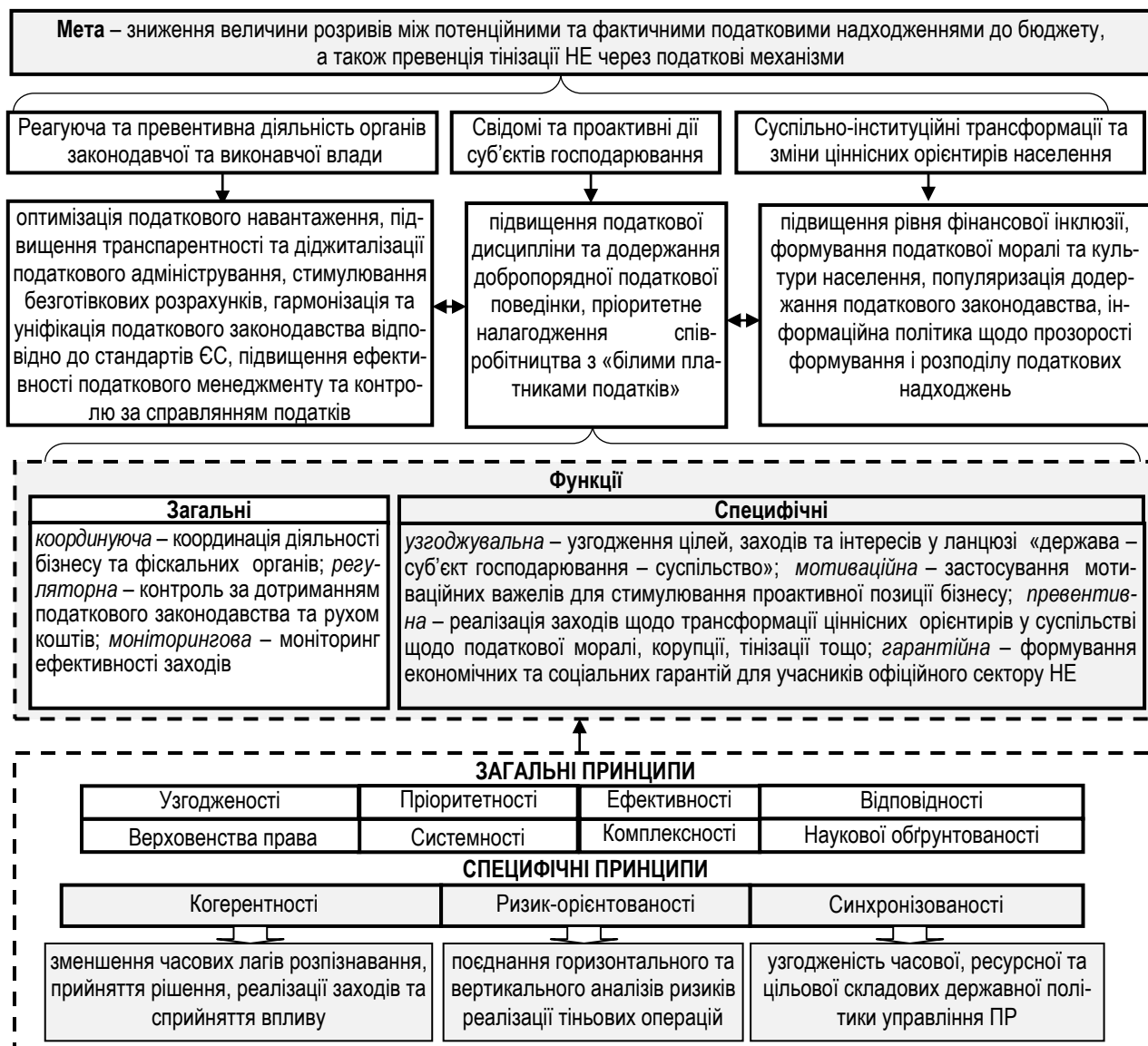

Рисунок 3 – Результати бібліометричного аналізу наукових праць із теорії управління ПР за 2010–2018 рр. у виданнях, що індексуються наукометричною базою даних Scopus (інструментарій VOSViewer v.1.6.10)

Найбільший внесок у розбудову теорії управління ПР здійснили науковці США, Великобританії, Німеччини та Китаю.

Враховуючи значні обсяги ПР, що формуються під впливом тіньових фінансових операцій, а також недостатній рівень розроблення механізмів управління ПР як у вітчизняній, так і у світовій науці, в роботі окреслено концептуальні засади управління ПР в контексті детінізації НЕ (рис. 4). Основна відмінність розроблених концептуальних засад управління ПР від існуючих полягає в тому, що в контексті детінізації НЕ його запропоновано трактувати не лише як цілеспрямовану діяльність уповноважених органів у сфері контролю за справлянням податків, а й як когерентну, ризик-орієнтовану і синхронізовану систему узгодження цілей, заходів та інтересів у ланцюзі «превентивна й реагуюча діяльність органів законодавчої та виконавчої влади – свідомі й проактивні дії суб’єктів господарювання – суспільно-інституційні трансформації та зміни ціннісних орієнтирів населення» для зниження обсягів розривів між потенційними і фактичними податковими надходженнями до бюджету, а також превенції тінізації НЕ через податкові механізми. Причому від держави у цьому контексті вимагається не лише вдосконалення контрольних процедур, а значно більшою мірою – реалізація системи проактивних заходів щодо оптимізації податкового навантаження на економічних суб’єктів, налагодження прозорого діалогу з бізнес-середовищем щодо векторів трансформації податкової політики, гармонізації податкового законодавства відповідно до стандартів Європей-

ського Союзу, вдосконалення процедур адміністрування податків, формування економічних та соціальних гарантій для учасників офіційного сектору НЕ.

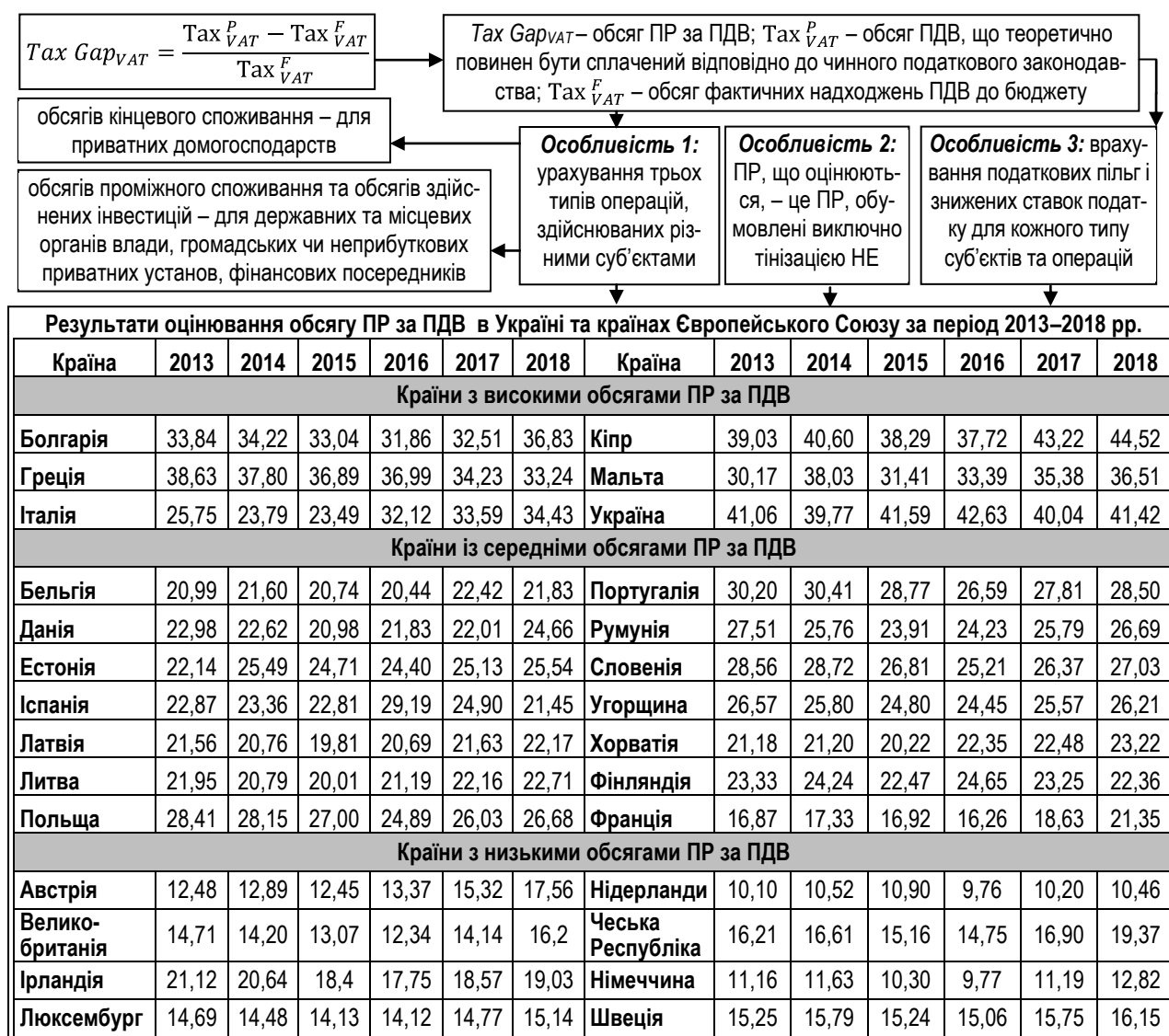
Рисунок 4 – Концептуальні засади управління ПР в контексті детінізації НЕ

Зі свого боку бізнес повинен докладати зусиль щодо детінізації діяльності, зниження обсягів ухилення від оподаткування, зростання податкової дисципліни й прозорості звітності. Важливого значення в контексті превенції виникнення ПР і тінізації НЕ набуває третій компонент – суспільно-інституційні трансформації, тобто зміни ціннісних орієнтирів населення щодо зменшення толерантності до проявів корупції та тінізації НЕ, усвідомлена діяльність у напрямку підвищення рівнів фінансової інклюзії та податкової моралі тощо. Вищезазначене обумовило потребу в уточненні функцій (додано узгоджувальну, мотиваційну, превентивну та гарантійну функції), а також принципів (додано принципи когерентності, ризик-орієнтованості та синхронізованості) управління ПР в контексті детінізації НЕ.

У четвертому розділі «Розвиток методології оцінювання розривів за основними податками в контексті детінізації національної економіки» запро-

поновано та поглиблено методологічні засади оцінювання обсягів ПР за ПДВ, експортно-імпортними платежами, податком на прибуток підприємств, ПДФО.

Розгалуженість типів ПР та умов їх формування обумовлюють необхідність розроблення специфічного інструментарію оцінювання їх обсягів для основних видів податків і зборів. Так, зокрема, запропоновані в роботі теоретичні засади та здійснені розрахунки за 2013–2018 рр. для України і 27 країн Європейського Союзу (рис. 5) щодо визначення обсягів ПР за ПДВ на відміну від існуючих ураховують диференціацію ставок податку для кожного типу суб'єктів та операцій, що дозволяє оцінити їх обсяги, обумовлені саме тінізацією НЕ, а також визначити інструменти управління ПР за ПДВ, найбільш релевантні в контексті реалізації державної політики детінізації НЕ.

Рисунок 5 – Методологія та результати оцінювання обсягів ПР за ПДВ за 2013–2018 рр. для України та 27 країн Європейського Союзу

Проведене дослідження засвідчило, що обсяг ПР за ПДВ в Україні є одним із найвищих серед аналізованих країн і коливається в межах 39–42 %, в той час як у більшості країн Європейського Союзу він не перевищує 25 %. У контексті

реалізації державної політики детінізації НЕ найбільш релевантними інструментами управління ПР за ПДВ є вдосконалення процедури електронного адміністрування ПДВ (унеможливить формування надмірного податкового кредиту та неправомірного бюджетного відшкодування), перегляд переліку податкових пільг за ПДВ, покращання функціонування системи автоматизованого контролю за господарськими операціями та аналізу ризиків.

Під час оцінювання обсягів ПР за експортно-імпортними операціями запропоновано враховувати індекс двосторонньої асинхронності експортно-імпортної діяльності країни (за допомогою модифікованої формули Грубель – Ллойда), що дозволяє визначити країни-партнери, ризик яких щодо податкової тінізації є високим (рис. 6).

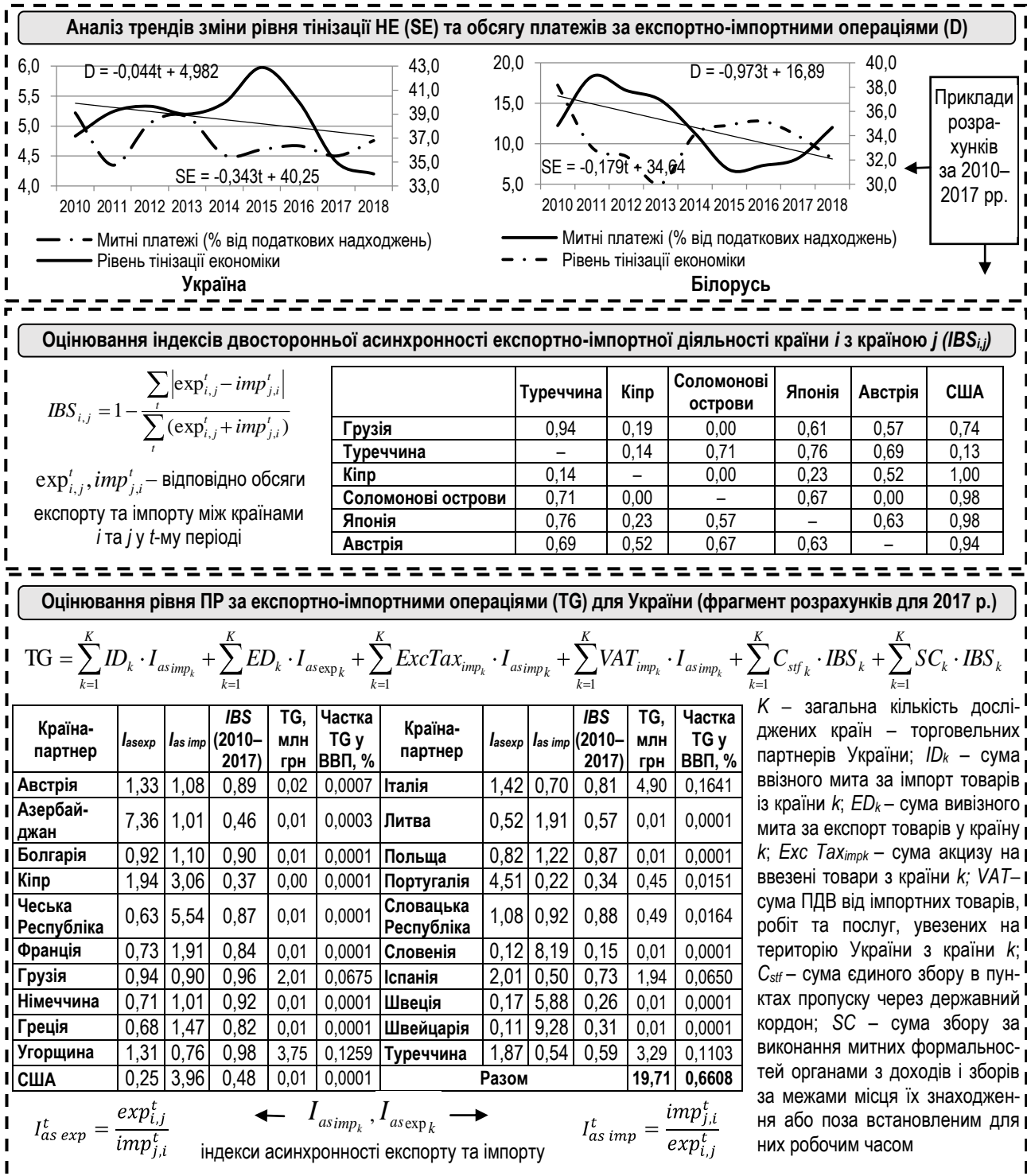
Розрахунки цього індексу для країн-партнерів України за 2010 – 2017 рр. засвідчив, що найбільші ознаки тінізації має зовнішньоекономічна діяльність вітчизняних підприємств із партнерами з Азербайджану, Кіпру, Литви, Португалії, Словенії (чим менший індекс, тим більшим є ризик тінізації). Найбільш податково непрозорими є торговельні відносини з офшорними зонами (Кіпр та Соломонові острови), а також для таких міжнародних партнерств: Кіпр – Туреччина, Кіпр – Японія, Соломонові острови – Австрія, Соломонові острови – Грузія, Кіпр – Грузія. Індекс асинхронності діяльності щодо експорту товарів і послуг з України в такі країни, як Азербайджан, США, Швейцарія, Швеція, Словенія, Португалія, Кіпр, є критичним, що свідчить про застосування інструментів приховування доходів. Ознаки тінізації мають також операції імпорту товарів і послуг в Україну з Португалії (індекс асинхронності імпорту становить 0,22), Словенії (8,19), Швеції (5,88), Швейцарії (9,28), Чеської Республіки (5,54), Кіпру (3,06), Іспанії (0,50).

За результатами розрахунків в Україні у 2017 р. загальний обсяг ПР за експортно-імпортними операціями з усіма країнами-партнерами оцінений в 19,71 млрд грн, що становить 0,66 % ВВП країни. Найбільші обсяги цих ПР виникають у процесі зовнішньоекономічної діяльності України з Італією, Туреччиною, Угорщиною, Грузією, Іспанією, Кіпром.

Теоретичним підґрунтям для оцінювання обсягів ПР за податком на прибуток підприємств обрано один із найпоширеніших у світовій практиці методів визначення обсягів тінізації НЕ – модифікований метод споживання енергії. Відповідно до цього методу, якщо темпи зміни обсягів внутрішнього споживання електроенергії перевищують темпи зміни прибутку економічних суб'єктів, то це свідчить про наявність тіньової господарської діяльності. Виходячи з цього, ПР за податком на прибуток – це обсяг недоотриманих податкових надходжень від тіньової діяльності, обсяги якої визначаються з огляду на розрив щодо темпів зміни електроспоживання та прибутку економічних суб'єктів.

За результатами практичних розрахунків для України і країн Європейського Союзу на основі статистичних даних Світового банку (рис. 7) визначено 7 країн, що мають високий обсяг ПР (Кіпр, Іспанія, Греція, Мальта, Португалія, Румунія

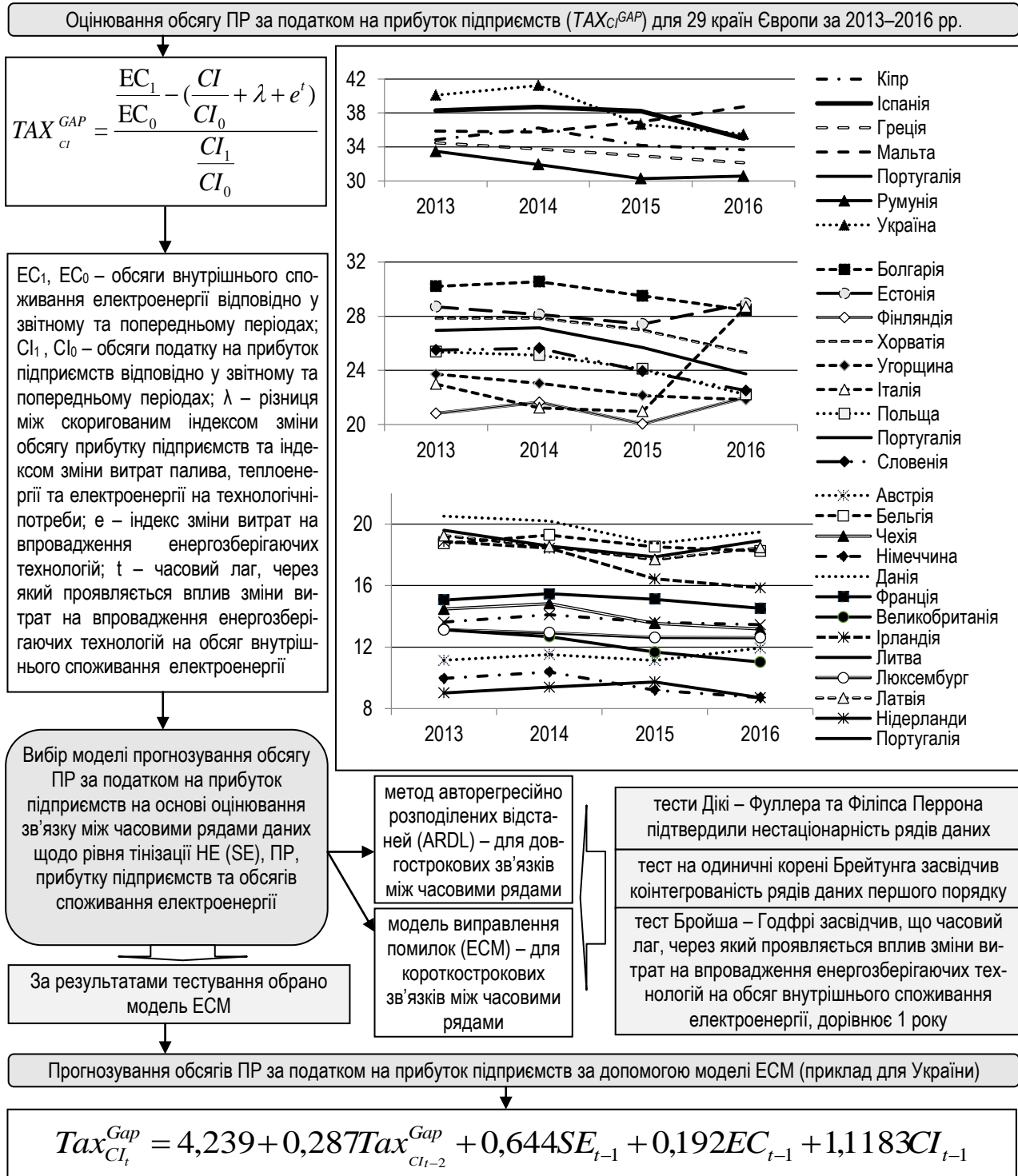
та Україна), 9 країн із середнім (Болгарія, Естонія, Хорватія, Угорщина тощо) та 13 країн із низьким обсягами ПР за податком на прибуток підприємств.

Рисунок 6 – Методологія та практичні розрахунки щодо визначення обсягу ПР за експортно-імпортними операціями для України та її основних країн-партнерів за 2010–2017 рр.

В Україні обсяги ПР за цим податком коливаються в межах 35–40 %, у той час як у Німеччині – 8–10 %, у Нідерландах – 8–9 %, в Австрії – 11–12 %.

За період 2013–2016 рр. в Україні обсяг ПР за цим податком скоротився на 5,73 % (найбільше скорочення серед аналізованих країн), в Іспанії – на 3,29 %, у Польщі – на 3,15 %, в Португалії – на 3,22 %, тоді як у трьох країнах він зріс: на 1,18 % – у Фінляндії, на 5,69 % – в Італії, на 2,87 % – на Мальті.

Рисунок 7 – Методологія оцінювання та прогнозування обсягів ПР за податком на прибуток підприємств

Найбільш ефективними інструментами управління ПР за податком на прибуток підприємств є перегляд процедур контролю за повнотою його нарахування та сплати, перегляд системи оподаткування в бік зменшення податкового навантаження на суб'єктів малого й середнього бізнесу.

Для оцінювання обсягу ПР за ПДФО та єдиним соціальним внеском (ЄСВ) у роботі визначено рівень середньої заробітної плати одного працівника, що формується в офіційному секторі НЕ, на основі цього залежно від ставки ПДФО та єдиного соціального внеску визначено обсяг ПР за цими платежами. Результати проведеного аналізу засвідчили, що темп приросту обсягу ПР за ПДФО за 2010–2018 рр. становить 260,78 %, а за єдиним соціальним внеском – 102,77 %. Водночас частка зайнятого в тіньовому секторі економіки України населення за цей період скоротилася лише на 1,3 % (із 22,9 % у 2010 р. до 21,6 % у 2018 р.), в середньому за цей період вона становить 23,6 %, що не перевищує середньосвітовий рівень. Зіставлення цих даних засвідчує наявність істотних проблем у сфері адміністрування цих податків та низьку ефективність процесів податкового реформування у цій сфері. Так, після зростання у 2016 р. ставки ПДФО з 15 % до 18 % річний темп приросту обсягів ПР за цим податком зріс майже в тричі (у 2014 р. – 6 %, у 2015 р. – 14 %, у 2016 р. – 36 %, у 2017 р. – 28 %, у 2018 р. – 20 %). У той самий час зниження у 2016 р. ставки ЄСВ з 34,7 % до 22 % не призвело до скорочення обсягів відповідних ПР (у 2016 р. він становив 150,43 млн грн, у 2017 р. – 312,2 млн грн, у 2018 р. – 348,06 млн грн). У цілому в Україні загальний обсяг ПР за цією групою платежів у 2018 р. становив 68158,28 млн грн, тобто майже 2 % від ВВП країни.

Оцінювання обсягів ПР за ПДФО та соціальними внесками здійснено і для 34 країн Європи на основі даних Світового банку. Розрахунки засвідчили, що рівень тіньової зайнятості коливається в межах 7–28 %, а стала позитивна динаміка щодо зниження обсягів тіньового працевлаштування відсутня. До країн із найвищим рівнем тіньової зайнятості віднесено Грецію, Польщу, Словацьку Республіку, Туреччину, з найнижчим – Німеччину, Бельгію, Латвію, Люксембург. Аналіз темпів зміни обсягів ПР за цими податками за 2010–2018 рр. засвідчив поступове їх зростання майже в усіх країнах (на 78 % – у Чехії, на 81 % – у Нідерландах, на 46 % – у Туреччині тощо). Найнижчими темпи зростання обсягів цих ПР виявилися в Австрії (3,5 %), Болгарії (4,35 %), Італії (1,61 %).

У роботі розраховано обсяг загального ПР як сума ПР за ПДФО, єдиним соціальним внеском, податком на прибуток підприємств, експортно-імпортними платежами та ПДВ. Для України за 2013–2018 рр. тренд цього показника є зростаючим (від 640 170 млн грн у 2013 р. до 1 672 592 млн грн у 2018 р.). Темп його приросту за цей період становив 161,27 %, найбільшим (35,16 %) він був у 2014–2015 рр. Оцінювання обсягів загальних ПР для 34 країн світу засвідчило, що за цей період найбільші темпи їх приросту демонструють Іспанія (84 %), Кіпр (102 %), Болгарія (115 %), Італія (109 %), тоді як у 15 з 34 проаналізованих країн тренд їх зміни є спадним, зокрема: в Польщі (зменшення на 15 %), Ірландії (19 %), Німеччині (11 %), Нідерландах (25 %), Туреччині (21 %), Чехії (34 %).

У п'ятому розділі «Розвиток методологічного підґрунтя та інструментарію управління податковими розривами при реалізації державної політики детінізації національної економіки» вдосконалено підхід до визначення ризику тінізації господарської операції як інструменту управління ПР, встановлено основні детермінанти формування державної політики управління ПР, розроблено методологію прогнозування обсягів ПР, обумовлених тінізацією НЕ.

Одним з дієвих інструментів управління ПР є об'єктивне та своєчасне визначення ризику тінізації господарської операції. Інтегральний рівень цього ризику запропоновано визначати залежно від:

1) ризику схильності органів державної влади, що контролюють або регулюють цю операцію, до безпосередньої участі або сприяння тіншовим фінансово-економічним відносинам. Його в роботі визначено як середньозважене значення оцінок, наданих респондентами під час загальнонаціональних опитувань, результати яких відображено у звіті ОБСЄ «Національна оцінка ризиків протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, та фінансування тероризму». Так, зокрема, в Україні цей ризик є найвищим для 3 державних інституцій: органів судової влади (0,55), митниці (0,82), поліції (0,49);

2) ризику тінізації країн, економічні суб'єкти яких залучені до здійснення господарської операції. Його запропоновано розраховувати як середню арифметичну запропонованих у роботі індексів асинхронності експортно-імпоротної діяльності країни та ефективності державної політики детінізації НЕ, а також індексу корупції в країні, який щорічно розраховує організація Transparency International. За розрахунками, цей ризик може бути ідентифікований як високий для 36 офшорних територій, а також для 35 інших країн, наприклад, Болгарії (0,87), Туреччини (0,75), Узбекистану (0,65), Азербайджану (0,84), Казахстану (0,71), Таджикистану (0,73) тощо; як низький – для 23 країн, наприклад, Німеччини (0,32), Швеції (0,44), Данії (0,39) тощо;

3) ризику тінізації видів економічної діяльності, до яких відносять досліджувану господарську операцію. Його розраховано як нормалізовані значення рівнів ризику видів економічної діяльності, зазначених у національному класифікаторі. Так, зокрема, найбільш ризиковими з точки зору тінізації НЕ визначено 17 видів економічної діяльності, наприклад, операції з фінансового лізингу (0,98), надання кредитів (0,98), страхування (0,98) тощо, найменш ризиковими – 16 видів, наприклад, текстильне виробництво (0,14), металургія (0,11), переробна промисловість (0,21) тощо.

Для забезпечення зіставності результатів здійснено нормалізацію проміжних даних (бальні та інші типи оцінок переведено в десятичний вимір). Інтегральний рівень ризику тінізації господарської операції запропоновано визначати середньозваженим методом (усі вагові коефіцієнти становлять 0,33). Обґрунтовано, що інструментарій управління ПР повинен бути диверсифікований залежно від рівня ризику тінізації господарської операції, зокрема, всі операції з високим рівнем ризику повинні підлягати посиленому контролю.

Для того щоб напрацювати ефективні інструменти управління ПР, необхідно передусім визначити, які детермінанти найбільше впливають на обсяги

ухилення від виконання платниками своїх зобов'язань та який тип функціональної залежності описує взаємозв'язки між ними. У роботі досліджено вплив 11 економічних, 4 соціальних та 4 інституційних детермінант на рівень ПР, здійснено перевірку гіпотез про наявність лінійного й нелінійного зв'язку, а також асиметрії між ними та ПР. За результатами розрахунків для України за період 2013–2018 рр. побудовано наступне рівняння:

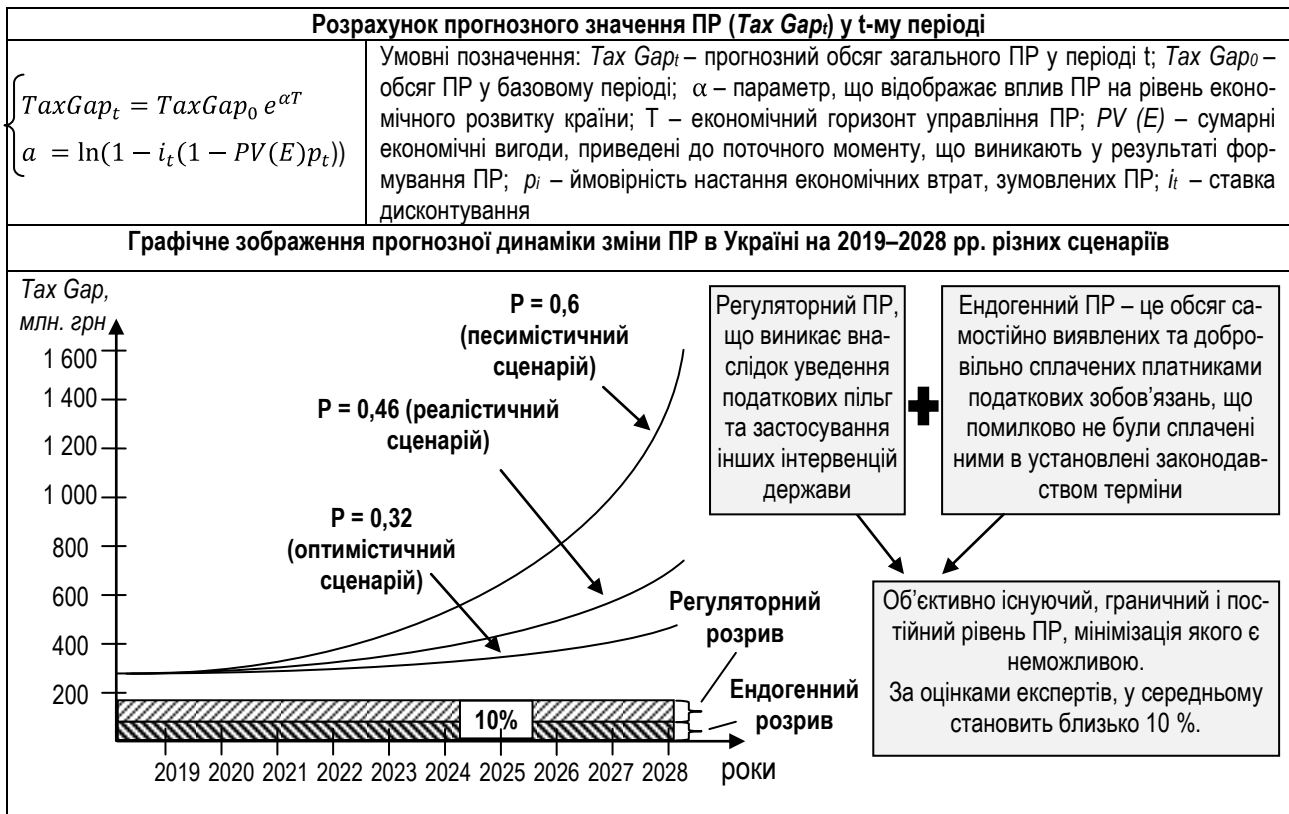
$$\begin{aligned} TaxGap_t = & 0,3540 + 0,1758 \log UNE_{t-1} - 0,1901 \log RAS_{t-1} + \\ & + 0,0521 \log PD_{t-1} - 0,2001 \log GDP_{t-1} + 0,3425 \log COR_{t-1} + \\ & + 0,1912 \log INF_{t-1} + 0,2514 \log LIP_{t-1} + 0,1834 \log LB_{t-1} + \epsilon_t, \quad (1) \end{aligned}$$

де *Tax Gap* – обсяг загального ПР в НЕ; *UNE* – рівень безробіття; *RAS* – реальна середня заробітна плата; *PD* – обсяг державного боргу; *GDP* – обсяг ВВП; *COR* – індекс корупції; *INF* – рівень інфляції; *LIP* – рівень неграмотності населення; *LB* – рівень бюрократії.

За результатами дослідження не підтверджено зв'язку між обсягами ПР та рівнем трудової міграції, тривалістю життя населення і рівнем громадянської свободи. Здійснене на основі побудованих рівнянь моделювання засвідчило, що основними детермінантами формування державної політики управління ПР в контексті детінізації економіки в Україні є зменшення рівнів корупції, безробіття, інфляції та фінансової неграмотності населення (зростання на 10 % цих параметрів призводить до зростання обсягу ПР відповідно на 8,62; 10; 6,1; 2,4 %). Таким чином, у центрі уваги повинні бути не лише вдосконалення процедур моніторингу та контролю за повнотою нарахування й сплати податкових платежів, а й заходи, спрямовані на реалізацію антиінфляційної політики, боротьбу з корупцією в державних органах, забезпечення офіційної зайнятості населення, підвищення рівня його податкової моралі, дисципліни та фінансової інклюзії.

Таке дослідження проведене й для 30 країн світу за період 2013–2018 рр. із використанням двох підходів до групування країн: 1) залежно від рівня тінізації НЕ (> 50 %, 40–50 %, 30–40 %, 20–30 %, < 20 %); 2) залежно від рівня економічного розвитку країни та її участі в міжнародних об'єднаннях (країни ЄС, ОЄСР, країни, що розвиваються, країни Великої сімки та країни Великої двадцятки). Доведено, що обсяг імпорту є важливою детермінантою управління ПР лише для країн із рівнем тінізації НЕ менше ніж 30 % та країн, що розвиваються; рівень безробіття, трудової міграції, обсяг зовнішніх інвестицій, обсяг експорту – лише для країн, які розвиваються; рівень корупції, обсяг ВВП, рівень інфляції, рівень неграмотності населення – для всіх аналізованих груп країн.

Для формування дорожньої карти управління ПР та оцінювання коротко-, середньо- та довгострокових наслідків запланованих заходів необхідно мати адекватний інструментарій прогнозування ПР. У роботі розроблено методологію прогнозування обсягу загального ПР, обумовленого тінізацією НЕ, на основі даних про обсяги загального ПР за період 2013–2018 рр. (рис. 8).

Рисунок 8 – Методологія прогнозування обсягів ПР та прогнозна динаміка загального ПР в Україні на 2019–2028 рр. за різних сценаріїв

В основу розробленого підходу покладено два припущення, а саме:

1) об'єктивно існує граничний і постійний рівень ПР, мінімізація якого є неможливою (запропоновано визначати як суму ендогенного та регуляторного ПР, яка за оцінками експертів в середньому становить близько 10 %);

2) умовні поточні вигоди для суб'єкта господарювання від податкової тінзації, які мають місце на поточний момент часу, в майбутньому компенсуються та навіть перебиваються економічними втратами, вплив яких на рівень економічного розвитку країни має накопичувальний характер та зростає з часом. За ретроспективний період 2010–2019 рр. втрати для економіки України, зумовлені ПР, оцінювалися в середньому на рівні 46 % ВВП, тому під час визначення прогнозних сценаріїв саме це значення взяте за базову ознаку для реалістичного сценарію, а песимістичний та оптимістичний – сформовано за ознакою $\pm 14,5$ % від неї (сумарний довірчий інтервал 30 %). Тому ймовірність економічних втрат, зумовлених ПР, взято на рівні 0,6 – для песимістичного, 0,46 – для реалістичного, та 0,32 – для оптимістичного сценаріїв.

За результатами розрахунків встановлено, що обсяг втрат НЕ, зумовлених ПР, у 2028 р. при песимістичному прогнозі становитиме 1 503, 91 млн грн, реалістичному – 560, 31 млн грн, оптимістичному – 92,38 млн грн. При песимістичному сценарії зростання обсягів втрат ВВП від податкової тінзації відбувається швидкими темпами, при оптимістичному – більш повільними.

ВИСНОВКИ

1. Підходи до розуміння змісту тінізації НЕ можна класифікувати залежно від масштабу незаконності дій (правовий та субстиціонарний), від трактування причин неконтрольованості з боку держави (обліковий і методологічний), від першоджерела походження незаконних дій (девіантний, соціологічний та інституційний), за часовою ознакою (циклічний та ситуаційний), за характером наслідків для НЕ (позитивістський, негативістський і дуалістичний), за характером заходів із протидії тінізації НЕ (неоліберальний та дирижистський). У роботі тінізація НЕ розглядається як система багаторівневих мультипричинних легальних і нелегальних взаємовідносин між економічними суб'єктами та органами влади всіх рівнів на засадах комплексного поєднання елементів інституційного, дуалістичного й дирижистського підходів.

2. Практичні розрахунки для країн Європейського Союзу та України за 2010–2018 рр. на основі вдосконаленого підходу до інтегрального й поелементного оцінювання ефективності державної політики детінізації НЕ засвідчили, що найвищою вона виявилася у Франції, Литві, Болгарії, Фінляндії, Угорщині; найнижчою – в Україні, Хорватії, Латвії, Чеській та Словацькій Республіках. Драйверами процесів детінізації вітчизняної економіки є цифровізація суспільно-економічних процесів та підвищення прозорості фінансових операцій; зростання рівня обізнаності про основні цілі економічних реформ на 1 % приводить до скорочення рівня тінізації НЕ на 3,5 %, а рівня податкової моралі – до 5,9 %. Натомість, збільшення на 1 % податкового навантаження призводить до збільшення рівня тінізації НЕ на 1,48 %, а зростання рівня корупції – на 5,3 %.

3. На основі застосування для України та 7 європейських країн розробленої мультиплікативної моделі розподіленого лага підтверджено, що в країнах із більш високим рівнем ВВП рівень тінізації НЕ є меншим. В Україні найбільшими каталізаторами тінізації НЕ є висока інфляція та податкове навантаження на бізнес. У фокусі підвищеної уваги регуляторних інституцій повинні бути рівень корупції та податкова політика, тоді як рівні відсоткових ставок за кредитами і депозитами не є значущими факторами, що спонукають економічних агентів до тінізації господарської діяльності. Визначені часові інтервали, через які вплив показників фінансово-економічного розвитку країни на рівень тінізації НЕ стає найбільшим, повинні бути враховані під час розроблення плану оперативних заходів і таргетування дорожньої карти реалізації державної політики детінізації НЕ.

4. Результати дослідження причинно-наслідкових зв'язків між рівнем тінізації НЕ та детермінантами соціального розвитку засвідчили, що якщо в Україні вдасться досягти зменшення рівня тінізації НЕ на 10 %, то це приведе до зростання індексу соціального розвитку на 9 позицій, обсягів надходжень ПДФО – на 13 %, обсягів соціальних внесків – на 12 %. Під час реалізації державної політики детінізації НЕ першочерговими повинні стати заходи з легалізації та детінізації трудових відносин, оскільки розрахунки підтвердили високий рівень тіньової зайнятості в Україні й зниження розміру середньої заробітної плати. Зменшення рівня тінізації НЕ спричинить зниження обсягів надходжень від

ПДФО з часовим лагом 1 рік, єдиного соціального внеску та рівня середньої заробітної плати – через 2 роки, тоді як зменшення обсягу середньої заробітної плати провокує зростання рівня тінізації НЕ вдвічі швидше – через 1 рік.

5. За допомогою розробленої VEC-моделі визначено здатність державної політики детінізації НЕ, а також фіскальної та бюджетної політик забезпечити стійкість економічної системи країни до негативних впливів, які кумулятивно формуються в ланцюзі «тінізація НЕ – обсяги надходжень екологічного податку – обсяги витрат на фінансування природоохоронних заходів – рівень вуглецеємності ВВП». Дослідження за період 2010–2016 рр. засвідчило, що в Німеччині, Ірландії, Люксембурзі, Словенії, Франції, Швеції та Польщі державні регуляторні інтервенції здатні вже впродовж першого року нівелювати від 64,5 % до 77,5 % негативних наслідків, що виникають у цьому ланцюзі. Натомість в Україні впродовж першого року нівелюється лише 28,4 % негативних впливів (решта – за наступні два роки); здатність існуючої регуляторної системи самостійно нівелювати дисбаланси, що виникають, упродовж першого року слабшає на кожній наступній ланці досліджуваного ланцюга з урахуванням кумулятивних впливів попередніх ланок.

6. Серед широкої різноманітності типів ПР можна виділити: за тривалістю існування – систематичний та випадковий; за причинами виникнення – кон'юнктурний, структурний, циклічний і регуляторний; за механізмом обрахунку фактично сплачених податкових зобов'язань – валовий і чистий; за причинами коливання обсягів потенційно можливих податкових зобов'язань – рецесійний та інфляційний. Бібліометричний аналіз за допомогою інструментарію VOSViewer v.1.6.10 засвідчив, що найбільш часто проблематика управління ПР досліджується в тісному зв'язку з теоріями соціальної нерівності та податкової моралі, теоріями управління й мотивації, теорією сталого розвитку, теорією виробництва, концепціями реалізації фіскальної політики. Найбільший внесок у формування цієї теорії зробили науковці США, Великобританії, Німеччини та Китаю. Серед міжнародних дослідницьких мереж найбільш активними є науковці таких країн: кластер 1 – США, Канада, Японія, Китай; кластер 2 – Україна, Словачка Республіка, Польща, Чеська Республіка; кластер 3 – США, Італія, Швеція, Данія; кластер 4 – Англія, Австралія, Індонезія, Малайзія.

7. У контексті детінізації НЕ управління ПР необхідно розуміти як когерентну, ризик-орієнтовану й синхронізовану систему узгодження цілей, заходів та інтересів в ланцюзі «превентивна і реагуюча діяльність органів законодавчої та виконавчої влади – свідомі й проактивні дії суб'єктів господарювання – суспільно-інституційні трансформації та зміни ціннісних орієнтирів населення» для зниження обсягів розривів між потенційними й фактичними податковими надходженнями до бюджету, а також превенції тінізації НЕ через податкові механізми. Виходячи з цього, система функцій управління ПР в контексті детінізації НЕ повинна бути доповнена узгоджувальною, мотиваційною, превентивною та гарантійною функціями, а система принципів – принципами когерентності, ризик-орієнтованості й синхронізованості.

8. Під час оцінювання обсягів ПР за ПДВ необхідно враховувати диференціацію ставок податку для кожного типу суб'єктів та операцій, що дозволяє оцінити лише частину ПР, обумовлену тінізацією НЕ. Найбільш важливими інструментами управління ПР за ПДВ у контексті реалізації державної політики детінізації НЕ є вдосконалення процедури електронного адміністрування ПДВ (унеможливить формування надмірного податкового кредиту та неправомірного бюджетного відшкодування), перегляд переліку податкових пільг за ПДВ, покращання функціонування системи автоматизованого контролю за господарськими операціями та аналізу ризиків.

9. Під час оцінювання обсягів ПР за експортно-імпортними операціями необхідно враховувати індекс двосторонньої асинхронності експортно-імпоротної діяльності країни, що дозволяє визначити країни-партнери, які характеризуються найвищим рівнем ризику щодо можливого приховування податкових платежів. Розрахунки за 2010–2017 рр. засвідчили, що найбільші ознаки тінізації має зовнішньоекономічна діяльність вітчизняних підприємств із партнерами з Азербайджану, Кіпру, Литви, Португалії, Словенії. Найбільш податково непрозорими є торговельні відносини Кіпр – Туреччина, Кіпр – Японія, Соломонові острови – Австрія, Соломонові острови – Грузія, Кіпр – Грузія. Ознаки істотної тінізації мають операції експорту товарів і послуг з України в Азербайджан, США, Швейцарію, Швецію, Словенію, Португалію, Кіпр, а також операції імпорту товарів і послуг в Україну з Португалії, Словенії, Швеції, Швейцарії, Чеської Республіки, Кіпру, Іспанії. В Україні у 2017 р. загальний обсяг ПР за експортно-імпортними операціями з усіма країнами-партнерами оцінений в 19,71 млрд грн, що становить 0,66 % від ВВП країни. Найбільші обсяги цих ПР виникають у процесі зовнішньоекономічної діяльності України з Італією, Туреччиною, Угорщиною, Грузією, Іспанією, Кіпром.

10. ПР за податком на прибуток – це обсяг недоотриманих податкових надходжень від тіншової діяльності, обсяги якої визначаються з огляду на розрив у темпах зміни електроспоживання та прибутку економічних суб'єктів. Високий обсяг ПР за цим податком у 7 країн (Кіпр, Іспанія, Греція, Мальта, Португалія, Румунія та Україна), середній – 9 країн, низький – 13 країн. В Україні обсяги ПР за цим податком коливаються в межах 35–40 % (для порівняння: в Німеччині – 8–10 %, у Нідерландах – 8–9 %, в Австрії – 11–12 %). За 2013–2016 рр. в Україні обсяг ПР за цим податком скоротився найбільше серед аналізованих країн – на 5,73 % (для порівняння: в Іспанії – на 3,29 %; в Польщі – на 3,15 %; в Португалії – на 3,22 %). Лише в трьох із 29 досліджених країн він зріс: на 1,18 % – у Фінляндії, на 5,69 % – в Італії, на 2,87 % – на Мальті.

11. Заходи контролю під час управління ПР повинні застосовуватися диверсифіковано залежно від рівня ризику тінізації господарської операції, що визначається виходячи з: 1) ризику схильності задіяних контролюючих органів державної влади до сприяння тіншовим фінансово-економічним відносинам (в Україні він є найвищим для органів судової влади (0,55), митниці (0,82), поліції (0,49)); 2) ризику тінізації НЕ країн здійснення діяльності контрагентів (може бути ідентифікований як високий для 36 офшорних територій, а також для 35

інших країн, наприклад, Болгарії (0,87), Туреччини (0,75), Узбекистану (0,65), Азербайджану (0,84), Казахстану (0,71), Таджикистану (0,73) тощо; як низький – для 23 країн, наприклад, Німеччини (0,32), Швеції (0,44), Данії (0,39) тощо); 3) ризику тінізації відповідного виду економічної діяльності (найбільш ризиковими з точки зору тінізації НЕ визначено 17 видів економічної діяльності, наприклад, операції з фінансового лізингу (0,98), надання кредитів (0,98), страхування (0,98) тощо, найменш ризиковими – 16 видів, наприклад, текстильне виробництво (0,14), металургія (0,11), переробна промисловість (0,21) тощо).

12. Дослідження впливу 11 економічних, 4 соціальних та 4 інституційних детермінант на загальний обсяг ПР в Україні за 2013–2018 рр. засвідчило, що відсутній зв'язок між обсягами ПР і рівнем трудової міграції, тривалістю життя населення й рівнем громадянської свободи, натомість основними детермінантами формування державної політики управління ПР в контексті детінізації економіки в Україні є зменшення рівнів корупції, безробіття, інфляції та фінансової неграмотності населення. Дослідження 30 країн світу за цей самий період засвідчило, що обсяг імпорту є важливою детермінантою управління ПР лише для країн із рівнем тінізації НЕ менше ніж 30 % та країн, які розвиваються; рівень безробіття, трудової міграції, обсяг зовнішніх інвестицій, обсяг експорту – лише для країн, що розвиваються; рівень корупції, обсяг ВВП, рівень інфляції, рівень неграмотності населення – для всіх аналізованих країн.

13. Об'єктивно існує граничний і постійний рівень ПР, мінімізація якого є неможливою (сума ендегенного та регуляторного ПР), умовні поточні вигоди для суб'єкта господарювання від податкової тінізації, що мають місце на поточний момент часу, у майбутньому компенсуються та навіть перекриваються економічними втратами, вплив яких на рівень економічного розвитку країни має накопичувальний характер та зростає у часі. Обсяг втрат НЕ, зумовлених ПР, у 2028 р. при песимістичному прогнозі становить 1 503,91 млн грн, реалістичному – 560,31 млн грн, оптимістичному – 92,38 млн грн. При песимістичному сценарії зростання обсягів втрат ВВП від податкової тінізації відбувається швидкими темпами, при оптимістичному – більш повільними.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Монографії

1. Тютюнник І. В., Кобушко І. М., Кобушко Я. В. Теоретичні основи ідентифікації каналів тінізації доходів як фактору впливу на рівень економічної безпеки держави. *Управління інноваційною складовою економічної безпеки* : монографія / за ред. О.В. Прокопенко (гол. ред.), В.Ю. Школи, В.О. Щербаченко Суми : ТОВ «Триторія», 2017. Т. III. С. 154–167 (0,47 друк. арк.). *Особистий внесок*: здійснено систематизацію каналів тінізації доходів (0,2 друк. арк.).

2. Тютюнник І. В., Кобушко Я. В. Драйвери тінізації доходів, отриманих злочинним шляхом: сутність та соціально-економічні наслідки їх багатоканальної дифузії. *Sozioökonomische und rechtliche Faktoren der sozialen Entwicklung unter den Bedingungen der Globalisierung* : monograph / Hrsg. von Doktor der

Wirtschaftswissenschaften, Professor Yu. V. Pasichnyk. Austria : Shioda GmbH, Steyr, 2018. В. 1. Р. 176–186 (0,5 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено драйвери мінізації доходів, оцінено їх вплив на розвиток НЕ (0,3 друк. арк.).*

3. Тютюник І. В., Кобушко І. М. Influence of shadow capital withdrawal abroad on the investment attractiveness of Ukraine: prevention and warning mechanisms. *National Security & Innovation Activities: Methodology, Policy and Practice* : monograph / edited by O. Prokopenko, V. Omelyanenko, Yu. Ossik. Ruda Śląska : Drukarnia i Studio Graficzne Omnidium, 2018. Р. 314–322 (0,55 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено вплив тіньового сектору НЕ на рівень інвестиційної привабливості країни (0,3 друк. арк.).*

4. Тютюник І. В. Основні напрямки трансформації механізму державного регулювання тіньової діяльності промислових підприємств в умовах економічної нестабільності. *Реінжиніринг бізнес-процесів маркетингової сфери промислових підприємств* : монографія / за заг. ред. д-ра. екон. наук, проф. Л. М. Таранюка. Суми : Видавець СНАУ, 2018. С. 334–340 (0,25 друк. арк.).

5. Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Податковий розрив як інструмент реалізації політики детінізації соціально-економічного розвитку країни. *Управління соціально-економічним розвитком країни, регіону, підприємства в умовах кризи (фінансова, аграрна галузі та невиробнича сфера)* : монографія / за ред. Л. М. Савчук. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2019. С. 215–231 (0,65 друк. арк.). *Особистий внесок: обґрунтовано роль ПР в регулюванні НЕ (0,35 друк. арк.).*

6. Тютюник І. В. Управління податковими розривами як основа детінізації економіки : монографія. Суми : Сумський державний університет, 2019. 370 с. (21,63 друк. арк.).

Публікації в наукових виданнях України

7. Тютюник І. В., Боронос В. М., Гуменна Ю. Г. Практичні аспекти використання непрямих податків в тіньовому секторі економіки. *Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка»* (Google Scholar та ін.). 2017. № 3. С. 187–192 (0,39 друк. арк.). *Особистий внесок: описано схеми незаконного виведення коштів за кордон через непрямі податки (0,13 друк. арк.).*

8. Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Тінізація фінансових потоків економічних суб'єктів: вартісний аспект. Науковий журнал «*Причорноморські економічні студії*» (Index Copernicus та ін.). 2018. № 33. С. 208–212 (0,51 друк. арк.). *Особистий внесок: проаналізовано канали та напрямки впливу тіньових операцій на вартість бізнесу (0,30 друк. арк.).*

9. Тютюник І. В. Аналіз каналів непродуктивного виведення коштів за кордон. Збірник наукових праць «*Проблеми системного підходу в економіці*» (Index Copernicus та ін.). 2018. № 5 (67). С. 194–198 (0,50 друк. арк.).

10. Тютюник І. В. Податкові розриви в економіці: економічна сутність та передумови виникнення. *Економіка. Фінанси. Право* (Index Copernicus та ін.). 2018. № 10/1. С. 36–40 (0,44 друк. арк.).

11. Боронос В. М., Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Детінізація фінансово-економічного сектору як передумова до впровадження лібералізаційних проце-

сів в Україні. *Фінансові дослідження*. 2018. № 2 (5). URL: <https://fr.stu.cn.ua/index.pl?task=arclspdf&id=116> (0,67 друк. арк.). *Особистий внесок: доведено вплив обсягів тіньового сектору НЕ на ефективність реалізації політики зняття обмежень на рух валютних потоків* (0,25 друк. арк.).

12. Тютюник І. В., Скороходова Л. І. Міжнародний досвід побудови національної системи протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»* (Index Copernicus та ін.). 2018. № 32. С. 176–180 (0,51 друк. арк.). *Особистий внесок: досліджено особливості національної, регіональної та наднаціональної системи протидії мінізації НЕ* (0,30 друк. арк.).

13. Тютюник І. В., Котенко Н. В. Світові практики побудови системи адміністрування податку на додану вартість. *Науковий економічний журнал «Інтелект ХХІ»* (Index Copernicus). 2018. № 6. С. 39–43 (0,55 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено економічну сутність ПР, методи оцінювання обсягу податкових розривів за ПДВ* (0,35 друк. арк.).

14. Тютюник І. В., Кобушко Я. В. Оцінка ефективності податкового регулювання обсягу тінзації економіки в Україні. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: «Економіка, управління та адміністрування»* (Index Copernicus та ін.). 2018. № 4 (86). С. 111–116 (0,58 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено засади побудови системи протидії мінізації НЕ та контролю за виконанням податкових зобов'язань* (0,35 друк. арк.).

15. Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Державна політика протидії тінзації економіки: обґрунтування ключових аспектів формування та реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»* (Index Copernicus та ін.). 2018. № 22. Ч. 1. С. 83–87 (0,64 друк. арк.). *Особистий внесок: досліджено суб'єктну та об'єктну складові державної політики детінізації НЕ* (0,32 друк. арк.).

16. Тютюник І. В., Кобушко Я. В. Інструменти мінімізації податкового навантаження в Україні: порівняльний аналіз та ефекти від застосування. *Економічний аналіз* (Index Copernicus та ін.). 2018. № 4. Т. 28. С. 122–130 (0,91 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено передумови, способи та інструменти мінімізації податкового навантаження* (0,55 друк. арк.).

17. Тютюник І. В. Методичні засади оцінки обсягів тіньових фінансових потоків в економіці. *Науково-виробничий журнал «Бізнес-навігатор»* (Index Copernicus). 2018. № 6 (49). С. 202–206 (0,50 друк. арк.).

18. Тютюник І. В., Антонюк Н. А., Котенко Н. В. Тіньова зайнятість населення: форми прояву та наслідки для економіки країни. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії* (Index Copernicus). 2018. № 6 (18). С. 259–263 (0,46 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено економічні, політичні та соціальні драйвери тіньової зайнятості населення* (0,18 друк. арк.).

19. Боронос В. Г., Тютюник І. В., Кобець Ж. О. Методичне забезпечення оцінювання впливу тінзації економіки на фінансовий потенціал території. *Чернігівський науковий часопис. Серія 1 «Економіка і управління»: електронний збірник наукових праць*. 2018. №1 (9). С. 33–40 (0,62 друк. арк.). *Особистий*

внесок: узагальнено теоретико-методологічні засади впливу тіньового сектору НЕ на фінансовий потенціал території (0,25 друк. арк.).

20. Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Управління податковими розривами як перспективний напрям детінізації економіки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»* (Index Copernicus та ін.). 2019. № 12 (40). С. 146–150 (0,49 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено пріоритети управління ПР як основи детінізації НЕ* (0,3 друк. арк.).

21. Тютюник І. В. Принципи державного регулювання податкових розривів в економіці. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Економіка і управління»* (Index Copernicus та ін.). 2019. № 2. Т. 30 (69). С. 238–242 (0,52 друк. арк.).

22. Тютюник І. В., Головка А. Г. Еволюція підходів до формування концепції тінізації економіки. *Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка»* (Google Scholar та ін.). 2019. № 2. С. 121–126 (0,54 друк. арк.). *Особистий внесок: проаналізовано еволюцію становлення концепції тінізації НЕ* (0,40 друк. арк.).

23. Tiutiunyk I. V. Analytical assessment of the tax gaps depending on the level of shadow economy. *Науковий погляд: економіка та управління* (Index Copernicus та ін.). 2019. № 3 (65). С. 266–270 (0,45 друк. арк.).

24. Tiutiunyk I., Kobushko I., Ivaniy O., Flaumer A. Innovations in the Management of Tax Gaps in the Economy: Foreign Economic Component. *Marketing and Management of Innovations* (Web of Science та ін.). 2019. № 3, P. 112–125 (1,15 друк. арк.). *Особистий внесок: розроблено підхід до оцінювання обсягу ПР за експортно-імпортними операціями* (0,55 друк. арк.).

25. Тютюник І. В. Теоретичні аспекти аналізу ефективності політики детінізації економіки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Економіка та менеджмент»* (Index Copernicus та ін.). 2019. № 38 (65). С. 87–92 (0,58 друк. арк.).

26. Тютюник І. В. Методичний інструментарій оцінювання обсягу податкових розривів за ПДФО. *Науково-виробничий журнал «Держава та регіони». Серія «Економіка та підприємництво»* (Index Copernicus та ін.). 2019. № 5 (110). С. 217–221 (0,50 друк. арк.).

27. Тютюник І. В. Аналіз підходів до оцінювання податкових розривів за ПДВ. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»* (Index Copernicus та ін.). 2019. № 36. С. 105–108 (0,54 друк. арк.).

28. Тютюник І. В. Теоретичні засади управління податковими розривами в економіці. *Науковий економічний журнал «Інтелект XXI»* (Index Copernicus та ін.). 2019. № 6. Ч. 2. С. 41–45 (0,50 друк. арк.).

Публікації в інших наукових виданнях

29. Tiutiunyk I., Kostyuchenko N., Starinskyi M., Kobushko I. Methodical Approach to the Assessment of Risks Connected With the Legalization of the Proceeds of Crime. *Montenegrin Journal of Economics* (Scopus, Web of Science

та ін.). 2018. Vol. 14, No. 4. P. 23–43 (1,42 друк. арк.). *Особистий внесок: оцінено ризики легалізації незаконно отриманих доходів (1,00 друк. арк.)*.

30. Tiutiunyk I., Bilan Y., Vasyliieva T., Lyeonov S. Shadow Economy and its Impact on Demand at the Investment Market of the Country. *Entrepreneurial Business and Economics Review* (Scopus, Web of Science та ін.). 2019. Vol. 7, No. 2. P. 27–43 (1,10 друк. арк.). *Особистий внесок: побудовано модель оцінювання впливу рівня мінізації НЕ на її інвестиційну привабливість (0,85 друк. арк.)*.

Тези доповідей на наукових конференціях

31. Tiutiunyk I. V. Money laundering: a threat to the country's economic security and global financial stability. *Science of the XXI century: problems and prospects of researches: proceeding of the International Scientific Conference, 7 August 2017. Warsaw, 2017. P. 16–20 (0,39 друк. арк.)*.

32. Тютюник І. В., Задорожня Д. С. Аналіз сучасних тенденцій тінізації доходів в Україні. *Економічні проблеми сталого розвитку* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-техн. конф. студ., асп. і мол. учених імені проф. Олега Балацького, 23–27 квітня 2018 р. Суми, 2018. С. 112–113 (0,12 друк. арк.). *Особистий внесок: обґрунтовано вплив тінізації НЕ на розвиток країни (0,06 друк. арк.)*.

33. Тютюник І. В., Романенко М. Р., Русакова Ю. І. Механізм запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. *Економічні проблеми сталого розвитку*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-техн. конф. студ., асп. і мол. учених імені проф. Олега Балацького, 23–27 квітня 2018 р. Суми, 2018. С. 114–115 (0,1 друк. арк.). *Особистий внесок: досліджено стадії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом (0,03 друк. арк.)*.

34. Тютюник І. В., Гуменна Ю. Г. Інституціональні засади забезпечення державної політики в контексті протидії тінізації економіки країни. *Фінанси: теорія і практика* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 15 листопада 2018 р. Київ, 2018. С. 134–136 (0,14 друк. арк.). *Особистий внесок: проаналізовано інституційний механізм детінізації економічних процесів (0,07 друк. арк.)*.

35. Тютюник І. В. Макроекономічні ефекти тіншового виведення капіталу за кордон. *Фінансова система країни: тенденції та перспективи розвитку* : матеріали П'ятої міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 11–12 жовтня 2018 р. Острого, 2018. С. 377–380 (0,20 друк. арк.)

36. Тютюник І. В., Кобушко Я. В. Детінізація економіки в контексті забезпечення національної економічної безпеки. *Перспективні напрямки розвитку економіки, обліку, управління та права: теорія і практика* : збірник тез доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. Полтава, 2018. Ч. 5. С. 19–21 (0,19 друк. арк.) *Особистий внесок: визначено напрямки детінізації НЕ (0,1 друк. арк.)*.

37. Tiutiunyk I., Kostyuchenko N., Starinskyi M., Kobushko I. Methodical approach to the assessment of risks connected with the legalization of the proceeds of crime. *New trends and best practices in socioeconomic research* : the International Science Conference SER-2018 (Economic Laboratory for Transition Research), 26–28 April 2018. Podgorica, 2018. P. 37–38 (0,57 друк. арк.). *Особистий внесок: систематизовано ризики легалізації тіншових доходів (0,20 друк. арк.)*.

38. Тютюник І. В. Структурно-декомпозиційний аналіз поняття «тінізація економіки». *Сучасні наукові погляди на економічний розвиток країни* : матеріали наук.-практ. конф., 1–2 лютого 2019 р. Херсон, 2019. С. 79–83 (0,24 друк. арк.).

39. Тютюник І. В. Експортно-імпорتنі операції та їх зв'язок з тіншовими фінансовими потоками країни. *Сучасні наукові погляди на економічні механізми стимулювання соціально-економічного розвитку* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 16 лютого 2019 р. Ужгород, 2019. С. 85–88 (0,17 друк. арк.).

40. Тютюник І. В. Критерії ефективності політики державного регулювання протидії тінізації доходів. *Сучасні підходи до креативного управління економічними процесами* : Міжнар. наук.-практ. конф., 22 квітня 2019 р. Київ, 2019. С. 135–137 (0,14 друк. арк.).

41. Тютюник І. В. Складові формування податкових розривів в економіці. *Сучасні тренди розвитку урбанізованих територій* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 22–24 травня 2019 р. Харків, 2019. С. 92–93 (0,08 друк. арк.).

42. Тютюник І. В., Кобушко І. М., Кобушко Я. В. Особливості виведення капіталу з фінансового сектору країни в умовах фінансової лібералізації. *Фінансовий сектор Європейського Союзу та сталий розвиток: європейський досвід, стратегічні орієнтири для України* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 6 червня 2019 р. Київ, 2019. С. 56–57 (0,19 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено загрози лібералізації виведення капіталу (0,07 друк. арк.).*

43. Тютюник І. В., Кобушко Я. В. Місце офшорних фінансових центрів у тіншових фінансових потоках. *Сучасні проблеми менеджменту* : матеріали П'ятнадцятої Міжнар. наук.-практ. конф., 25 жовтня 2019 р. Київ, 2019. С. 85–86 (0,1 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено роль офшорних об'єднань у тінізації фінансових потоків (0,03 друк. арк.).*

44. Тютюник І. В., Кобушко І. М., Кобушко Я. В. Урахування моделей тіншового руху капіталу в сучасних інвестиційних стратегіях країни. *NEW ECONOMICS* : матеріали Міжнар. наук. форуму «NEW ECONOMICS – 2019», 14–15 листопада 2019 р. Київ, 2019. С. 294–296 (0,22 друк. арк.). *Особистий внесок: класифіковано інвестиційні канали тінізації доходів (0,1 друк. арк.).*

45. Тютюник І. В., Тверезовська О. І. Багатоканальні схеми легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом в умовах глобалізації економіки. *Сучасні питання економіки та фінансів* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 30 жовтня 2019 р. Київ, 2019. С. 241–243 (0,14 друк. арк.). *Особистий внесок: визначені інструменти легалізації тіншових доходів (0,07 друк. арк.).*

46. Tiutiunyk I., Vasylieva T., Bilan Y., Kovalenko E. The Impact of Industry 4.0 On The Level of Shadow Employment. *The Impact Of Industry 4.0 On Job Creation 2019* : Proceedings of scientific papers from the international scientific conference (Scopus, Web of Science), 21 November 2019. Trenčín, 2020. P. 405–413 (0,72 друк. арк.). *Особистий внесок: обґрунтовано взаємозв'язок між цифровізацією економіки та рівнем тіншової зайнятості (0,55 друк. арк.).*

47. Tiutiunyk I., Vasylieva T., Bilan Y., Pisula T. Tax Gap Management as Part of the Concept of Competitive Advantage: a Cross-Country Empirical Assessment. *34th International Business Information Management Association Conference*

(Scopus, Web of Science), 13–14 November 2019. Madrid, 2019. URL: <https://ibima.org/accepted-paper/tax-gap-management-as-part-of-the-concept-of-competitiveadvantage-a-cross-country-empirical-assessment/> (0,95 друк. арк.). *Особистий внесок: визначено драйвери формування ПР у НЕ (0,75 друк. арк.).*

АНОТАЦІЯ

Тютюнник І. В. Детінізація національної економіки на основі управління податковими розривами. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальностями 08.00.03 – економіка та управління національним господарством та 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит. – Сумський державний університет, Суми, 2020.

У дисертації здійснено класифікацію підходів до трактування сутності тінізації економіки, оцінено ефективність державної політики детінізації економіки, її вплив на індикатори соціального розвитку та її залежність від фінансово-економічних детермінант, запропоновано механізм оцінювання інтегрального ризику тінізації господарської операції. Уточнено типологізацію податкових розривів, закономірності розвитку теоретичного підґрунтя, сутність, функції та принципи управління ними, оцінено їх обсяги за податком на додану вартість, податком на прибуток підприємств, експортно-імпортними платежами, податком на доходи фізичних осіб і єдиним соціальним внеском, визначено та спрогнозовано динаміку інтегрального податкового розриву, визначено основні детермінанти його формування.

Ключові слова: податковий розрив, управління податковим розривом, тіньова економіка, детінізація національної економіки, державна економічна політика, податкова політика, фіскальна політика, тіньові фінансові потоки.

SUMMARY

Tiutiunyk I. V. Unshadowing of national economy based on managing of tax gas. – Manuscript.

The dissertation for obtaining the scientific degree of doctor of economic science on speciality 08.00.03 – Economics and management of the national economy, 08.00.08 – Money, Finance and Credit. – Sumy State University, Sumy, 2020.

The dissertation is devoted to the development of the theoretical and methodological basis of management of tax gaps in the framework of the unshadowing of the national economy. The classification of approach to defining shadow economy was deepen and proposed as follows: depending on the scale of the illegality of actions: legal and subsidiary; depending on the reasons for the state's uncontrollability: accounting and methodological; depending on the source of the origin of the illegal actions: deviant, sociological and institutional; by time: evolutionary, adaptational, cyclical, situational; the nature of the consequences for the national economy: positive, negative; dualistic; the nature of counter-measures: neoliberal and conducting. The shadow economy were defined as a system of multi-level multiracial legal and illegal

relationships between economic entities and authorities at all levels based on a complex combination of elements of institutional, dualistic and conducting approaches.

The methodology of the evaluation of the effectiveness of the state policy of the unshadowing of the national economy was developed in the thesis. The offered methodology is based on assessment of three components: compliance of regulatory intervention outcomes with objectives (regulatory efficiency), effectiveness of cost on implementing measures to unshadowing the national economy (financial efficiency), consistency of interests of the state and economic entities (substantive efficiency), efficiency measures that indirectly contribute to the unshadowing of the national economy (procedural efficiency).

The hypotheses about the effect of shadowing of the national economy on the level of shadow employment, reflected in the dynamics of individual income tax and the single social contribution, lower levels of shadowing in countries with higher minimum wage and in countries with higher levels of satisfaction population, well-being and development opportunities was formulated and proved in the thesis.

In the context of the investigation of the impact of shadowing the national economy on the determinants of the country's ecological development, in the thesis investigates the cause-effect interdependencies in the chain «shadowing the national economy – the amount of environmental tax revenue – the amount of expenditure on financing environmental measures – the level of carbon intensity of GDP».

In the thesis, the typology of tax gaps is deepened by identifying systematic, random, conjunctural, structural, cyclical, regulatory, endogenous, gross, precession, and inflationary gaps. The bibliometric analysis was conducted to reveal the clusters by geographical location of international research networks and patterns by frequency of use of key phrases in scientific works were presented.

The management of tax gaps in the context of the unshadowing of the national economy is proposed to be interpreted not only as a deliberate activity in the field of tax control, but as a coherent, risk-oriented and synchronized system of reconciliation of goals, measures and interests in the chain «preventive and responsive activity of legislative and executive authorities – conscious and proactive actions of economic entities – social-institutional transformations and changes of value orientations of the population» to reduce the gap between potential and actual tax revenues, as well as prevention of shadow economy through the tax mechanisms.

The methodological bases of estimation of volumes of tax gaps on the personal income tax, export-import payments, corporate income tax, value added tax are proposed and deepened in the work.

The expediency of diversification of control measures in the management of tax breaks depending on the level of risk of shadowing an economic operation, which is determined on the basis of the risk of inclination of the involved state controlling bodies to promote shadow financial and economic relations, the risk of shadowing the national economy of counter-contracting economies, risk of shadowing of the respective type of economic activity is substantiated.

A methodology for forecasting the size of tax gaps has been developed on the assumption that their impact on the level of economic development of the country is cumulative and increasing over time, as well as objectively there is a marginal and permanent level of tax gaps, which is impossible to minimize.

Key words: tax gap, managing the tax gap, the shadow economy, the unshadowing of the national economy, state economic policy, tax policy, fiscal policy, shadow financial flows.

Підписано до друку 19.03.2020.

Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 2,1. Обл.-вид. арк. 1,9. Тираж 100 пр. Зам. № 231

Видавець і виготовлювач

Сумський державний університет,

вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.